

Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil
beraal Reveil Liberaal Reveil Liberaal
veil Liberaal Reveil Liberaal Reveil
eraal Reveil Liberaal Reveil Liberaal

Wat is er mis met Afrika?

veil Liberaal Reveil Liberaal Reveil Li
aal Reveil Liberaal Reveil Liberaal Re

De liberale erfenis van Wilhelm Röpke

il Liberaal Reveil Liberaal Reveil Lib
raal Reveil Liberaal Reveil Liberaal R

Eerherstel voor de productieve deugd

Liberaal Reveil Liberaal Reveil Liber
Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil

INHOUDSOPGAVE

Column

Kennis, kosten en baten

Mark van de Velde

85

Kortom

Internationale belastingconcurrentie: minder belasting, meer keuze

Auke Leen

Liberalisme en vrijheid van onderwijs

Louis Westerhof

87-89

EU-uitbreiding, ook voor liberalen

Johan van Beek

90

Wat is er mis met Afrika?

Roel van der Veen

95

China kan herkozen president Chen van Taiwan niet meer negeren

Hans van Baalen

99

Verzuim is een keuze

Carola Roeters

103

Vrije markt en civil society: de liberale erfenis van Wilhelm Röpke

Jerker Spits

107

Eerherstel voor de productieve deugzaamheid: pleidooi voor negentiende-eeuws vooruitgangsoptimisme

Hans van de Breevaart

116

LIBERAAL REVEIL IS EEN UITGAVE VAN DE
PROF.MR. B.M. TELDERSSTICHTING

KERNREDACTIE

prof.dr. U. Rosenthal (voorzitter)

E.R.M. Balemans

mw. prof.dr. H.M. Dupuis

drs. H.H.J. Labohm

drs. P.G.C. van Schie

mr.drs. S.E. van Tuyll van Serooskerken

drs. M. van de Velde (eindredacteur)

ALGEMENE REDACTIE

prof.mr.dr. P.B. Cliteur

drs. D.J.D. Dees

mw. drs. M. Molenaar

T.P. Monkhorst

dr. M. Visser

prof. H.J.L. Vonhoff

dr. T. Zwart

BESTUUR

K.W.T. Berghuijs (secretaris)

mw. mr. L.J. Griffith (voorzitter)

mw. drs. E.M.H. Lemaier (penningmeester)

REDACTIEADRES

Koninginnegracht 55a

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948; fax: 070-3631951

e-mail: vandevelde@teldersstichting.nl

website: www.teldersstichting.nl

ABONNEMENTENADMINISTRATIE

Koninginnegracht 55A

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948

fax: 070-3631951

info@teldersstichting.nl

ABONNEMENTEN

De abonnementsprijs (6 nummers) bedraagt
€ 27,23 per jaar. Voor jongeren onder de 27 jaar
is de prijs € 18,15. Losse nummers kosten € 4,30.
Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij
het abonnement vóór 1 december bij
de abonnementenadministratie is opgezegd.

DRUK

Drukkerij Stimuka

ADVERTENTIETARIEVEN

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar

AUTEURSRECHTEN

De auteursrechten liggen bij de uitgever

ISSN 0167-0883

KENNIS, KOSTEN EN BATEN

MARK VAN DE VELDE

Voor de Europese Unie is 2004 een interessant jaar. De grootste uitbreiding van de Unie vond plaats, het Europees Parlement is zojuist gekozen, er treedt in november een nieuwe Europese Commissie aan en misschien komt de Europese grondwet nog gereed. Maar in plaats van een juichstemming heeft achterdocht en scepsis zich van veel politici en burgers meester gemaakt. Zij vrezen de negatieve gevolgen van de uitbreiding: er komen Oost-Europese werknemers naar ons land die onze banen innemen, we betalen mee aan subsidies voor de nieuwe lidstaten, en door de toenemende concurrentie zullen sommige bedrijven het loodje leggen. Geen wonder dat volgens de jongste Eurobarometer (nr. 61, voorjaar 2004) nog maar 44 procent van de Nederlanders de uitbreiding steunt. Vijf jaar geleden was dat nog 55 procent; toch al fors minder dan de 77 procent die kort na de val van de Muur de stelling steunde dat democratische Oost-Europese landen in de toekomst lid konden worden van de Gemeenschap. Ook het enthousiasme over de euro is ingezakt. Door verhevigde concurrentie zou alles goedkoper worden, maar daar is volgens velen niets van te merken. Het betalingsgemak op vakantie is wel toegenomen, maar ja, gemak went snel.

Veel (Europese) politici krijgen daarom aangewreven – niet altijd onterecht – dat hun mooie woorden over Europa zo weinig effect sorteren, maar discrepantie tussen woord en daad is de gemiddelde Nederlander evenmin vreemd. Zo vindt driekwart van de ondervraagden de verkiezing van het Europees Parlement zeer belangrijk. Sterker nog: iets meer dan de helft meent zelfs dat het Parlement meer macht heeft dan de Tweede Kamer. Toch heeft een groot deel van de kiezers die beweerden voor dat krachtige orgaan te zullen gaan stemmen het 10 juni laten afweten.

Een deel van de verklaring voor de afbrokkelende steun voor de Europese Unie zal het kennisgebrek zijn. Gebrek aan informatie kan de oorzaak niet zijn, want het wemelt van de studies van allerlei onderzoeksinstituten die alle aspecten van de uitbreiding uitvoerig belichten. Voor wie geen zin of tijd heeft zich daarin te verdiepen, is er de betere krant. Toch klagen veel mensen dat er te weinig informatie is. Waarschijnlijker is dat de meeste mensen zich niet bovenmatig interesseren voor Europa en informatie die niet in een SBS6-format wordt aangeboden grotendeels negeren. Enerzijds is dat een opluchting, want dan hoeven we ons niet zo veel zorgen te maken over de vermeende kloof tussen politiek en burgerij. Anderzijds is het ernstig, omdat allerlei volkomen ongefundeerde denkbeelden blijven bestaan, die grote invloed kunnen uitoefenen op het moment dat de Nederlandse politiek het onzalige besluit neemt om belangrijke Europese vraagstukken in een referendum aan de bevolking voor te leggen. Een sterk staaltje onwetendheid werd geëtaleerd over Slovenië, dat volgens een onderzoek van Interview/NSS bekendheid geniet vanwege zijn grote armoede en onveiligheid. Ook op veel andere punten doet dit land het in de Nederlandse beleving slechter dan alle andere net toegetreden lidstaten, terwijl Slovenië hen in werkelijkheid op de meeste fronten vooruit is.

Veel politici proberen interesse voor Europa te wekken door de Europese Unie dichterbij de burger brengen. Om die doelstelling enige inhoud te geven, wordt vaak gehamerd op de veel te hoge nettobetalingen van Nederland, aangedrongen op een beperkte instroom van Oost-Europese werknemers en geroepen om het beperken van de Unie tot de taken waarvoor zij bedoeld is. Wie niet overtuigd is van de noodzaak van dat laatste

zou – het is maar een voorbeeld – op de website van de Europese Unie eens document 32002R0982 moeten opvragen. Deze richtlijn schrijft tot op de millimeter de afmetingen van gekweekte champignons voor, geeft aanwijzingen voor de wijze waarop het steeltje moet worden afgesneden ('The cut must be clean and approximately perpendicular to the longitudinal axis') enzovoorts. Dergelijke voorschriften gelden ook voor ongepelde hazelnoten, peren, aardbeien en andere groenten en vruchten, en vormen maar een fractie van de 80.000 pagina's aan regels die de nieuwe lidstaten hebben moeten overnemen. De Arbo-wet, waaruit volgens staatssecretaris Rutte wel de helft kan worden geschrapt, laat overigens zien dat zulke excessieve regelzucht niet is voorbehouden aan Brusselse ambtenaren.

De kosten van de overname van zulke meer of minder nuttige Europese regelgeving zijn zeer aanzienlijk. De Europese Commissie becijferde dat de uitvoering van alleen al de milieuwetgeving de komende jaren beslag zal leggen op twee tot drie procent van het nationaal inkomen van de nieuwkomers. In vergelijking daarmee zijn de kosten van de uitbreiding voor de oude lidstaten erg klein en de opbrengsten groot – de European Round Table of Industrialists schat de groei op minstens zestig tot tachtig miljard euro. Helaas wordt, om de burger tegemoet te komen in zijn euroscepsis, de indruk gewekt dat aan de uitbreiding grote gevaren verbonden zijn en dat wij die gevaren uit het oosten ook nog eens met enorme bedragen ondersteunen. Dat beeld is bezijden de werkelijkheid. De regionale hulp aan de tien landen gezamenlijk bedraagt maar de helft van het bedrag dat Spanje in zijn eentje opslurpt. Weliswaar zal een onevenredig groot deel daarvan door de nettobetaler Nederland worden opgehoest, maar ons land ligt zeker niet krom voor de toetreders: in het allerslechtste geval – namelijk als verdere hervormingen van de Europese Unie uitblijven – kost de uitbreiding ons een miljard per jaar. De ophef die er niettemin bestaat over de Nederlandse bijdrage aan Europa in het algemeen (netto ongeveer drie miljard) en aan de uitbreiding in het bijzonder, is moeilijk te begrijpen voor wie weet dat er jaarlijks zonder veel discussie miljarden euro's (in 2004 bijna vier miljard) worden besteed aan ontwikkelingssamenwerking, waarvan de resultaten zacht gezegd nogal mager zijn. Die mil-

jarden gaan bovendien naar landen die vaak een bedenkelijke reputatie genieten op het gebied van economische en politieke vrijheden, en mede daardoor weinig uitzicht hebben op ontwikkeling. De nieuwe lidstaten hebben zich daarentegen ontworsteld aan de socialistische dictatuur en hebben de afgelopen vijftien jaar een indrukwekkende metamorfose ondergaan, die bepaald niet pijnloos was.

Het protectionisme en de zuinigheid van Nederland en andere oude lidstaten is hun daarom rauw op het dak gevallen. Terwijl links en rechts pleidooien klinken om mensen uit Afrika en Azië zogeheten *green cards* te geven, worden werknemers uit de nieuwe lidstaten als een bedreiging afgeschilderd, die we maar mondjesmaat zullen toelaten. Maar wie worden er eigenlijk bedreigd? Dat zijn vooral de werknemers in de bedrijfstakken die in Nederland op hun laatste benen lopen. Het laat zich raden wat er gebeurt wanneer zulke bedrijven verstoken blijven van goedkopere arbeid: na verloop van tijd moeten de Nederlanders alsnog op zoek naar een andere baan, echter niet omdat hun plek is ingenomen door Polen of Slowaken, maar omdat het bedrijf de grens is overgegaan. Wellicht daarom dat Duitsland ook de uitstroom van kapitaal aan banden wil leggen. Als de nieuwkomers namelijk niet snel hun vennootschapsbelastingtarief opkrikken naar behoorlijk niveau (dat wil zeggen: naar het absurd hoge niveau dat de Duitsers hanteren) dan kan de subsidiestroom uit Brussel in gevaar komen, aldus de Duitse minister van Economische Zaken Clement.

Zulke maatregelen reduceren de toetreders niet alleen tot tweederangslidstaten, maar zijn ook slecht voor de portemonnee van de consument in de hele Unie. Politici moeten economische rationaliteit verkondigen en niet de angst voor het onbekende onder burgers aanwakkeren, want dat kan onaangenaam uitpakken. Niet voor niets constateert het SCP in zijn net verschenen rapport *Met Europa meer groei* dat politici een belangrijke rol spelen in de beeldvorming van burgers over Europa. De wijze waarop in Nederland over de Europese Unie wordt gediscussieerd zorgt echter voor nogal wat waas. Hopelijk gaat er snel een zeem over ons raampje op Europa.

Drs. M. van de Velde is wetenschappelijk medewerker bij de Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

KORTOM

INTERNATIONALE BELASTINGCONCURRENTIE: MINDER BELASTING, MEER KEUZE

AUKE LEEN

Hoewel vrijheid vandaag de dag lijkt te betekenen op iedere plek en tijdstip relaxed te kunnen bellen, is er een minder zichtbare maar in haar resultaten veel belangrijker vrijheid: die van het zo nodig kunnen stemmen met de voeten om je kapitaal en arbeid elders onder te brengen. Als vluchten niet meer kan, is er van echte vrijheid geen sprake meer.

Tegenwoordig lijkt het er daarentegen op dat overheden samenspannen om belastingregels en -tarieven te harmoniseren. Zo stellen zowel de Verenigde Naties, als de OESO als de Europese Unie zich belastingharmonisatie ten doel. Het is het antwoord van een kartel van overheden op de toegenomen globalisering: het vrijelijk stromen van kapitaal en arbeid. Het lijkt erop, althans zo wordt het door deze anders-globalisten gepresenteerd, dat vrije en eerlijke handel om uniforme belastingtarieven en -voorwaarden vraagt. Een streven dat erop neerkomt de tarieven van de 'valspelers' – zij die een nul- of heel laag tarief hanteren – op te trekken. Hogere tarieven zijn kennelijk de prijs die het bedrijfsleven voor harmonisatie moet betalen.

Inderdaad, vergeleken met een systeem van geen belastingen beïnvloeden en bemoeilijken onderscheiden tarieven en voorwaarden de investeringen en de goederen- en arbeidsstromen. Het uniforme wereldspeelveld waarop bedrijven moeten concurreren is ver te zoeken. Maar dat is geen eerlijke vergelijking. Het is een vergelijking van de hemel met de aarde. (Dat natuurlijk onder de veronderstelling dat de burgers het geld zelf beter kunnen uitgeven dan de overheid.) Het gaat erom het werkelijke hier op aarde met het werkelijke te verge-

lijken. En dan is de keuze: een effectieve tegendruk op belastingverhoging in stand houden versus hoge uniforme tarieven. Het is zoals op de markt voor mobiel bellen: een ondoorzichtige markt, maar wel een markt die de prijzen laag houdt en de kwaliteit doet stijgen. De angst om klandizie te verliezen houdt de tarieven laag. Deze druk heeft in OESO-landen geleid tot een verlaging van de tarieven in de inkomstenbelasting, sinds 1980 met zo'n twintig procent, en in de vennootschapsbelasting de laatste zes jaar met zo'n zes procent. Concurrentie werkt – niet alleen in de marktsector.

Belastingconcurrentie houdt de overheid ook klein omdat het haar voedsel, de belastinginkomsten, kort houdt. Als president Bush met zijn belastingverlagingen een geheime agenda heeft (zoals wordt gesuggereerd door zijn grote criticaster in de New York Times, Paul Krugman) is het deze wel. Of een belastingverlaging zich zelf terugverdient, of zij de economie stimuleert, is nog de vraag. Belastingverlaging geeft echter een druk om de uitgaven te verlagen. Dat is een ding dat vaststaat.

Door belastingconcurrentie moeten landen de fiscale discipline opbrengen om arbeid en kapitaal aan te blijven trekken. De Verenigde Staten – met al decennia lang een overschot op hun kapitaalbalans, hetgeen betekent dat we er graag en veel willen investeren – lukt dat maar al te goed. Het overschot is daarmee een van de oorzaken van de groei in de Verenigde Staten. Maar belastingconcurrentie heeft niet alleen een verschuiving in investeringsstromen tot gevolg. De hoeveelheid aan kapitaalgoederen in de wereld ligt niet vast. Bij hoge tarieven hebben we minder kapitaalgoederen en bij een belasting van honderd procent is de groei ervan ver te zoeken. We zijn dan in het voormalige Oost-Europa: 'zij deden alsof ze ons betaalden, wij deden alsof we werkten.' Dat was ook de situatie in China. Hoe anders toen China in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw de koers radicaal verander-

de. Voor de boeren gold vanaf toen de regel: 'je werkt eerst voor het quotum voor de staat en de rest mag je zelf houden'. In feite dus een honderd procent belasting over de eerste verdiensten, maar een marginaal tarief van nul procent. Een enorme groei was het gevolg.

Naast het afvloeien van kapitaal zullen hoge belastinglanden ook in toenemende mate te maken krijgen met een verlies aan hooggekwalificeerde werkers. Zo is Ierland in belangrijke mate de Keltische tijger geworden die het nu is door een radicale belastingverlaging. Twintig jaar geleden, in 1984, was het toptarief van de inkomstenbelasting 65 procent, nu 42; de belasting op kapitaalwinst ging van 60 naar 20 procent en de vennootschapsbelasting van 50 naar 12,5 procent. In plaats van het wegtrekken van getalenteerde personen naar Engeland of de Verenigde Staten vindt nu het tegenovergestelde plaats. In Frankrijk daarentegen verlaten goedopgeleide werkers in grote aantallen het land. Zo'n 40 tot 60.000 werkers zitten in Silicon Valley in de Verenigde Staten. Het zijn dus niet alleen meer de beroemdheden uit de showbizz, sport- en muziekwereld die zich om belastingredenen elders vestigen. Zelfs de in 1999 gekozen 'Marianne van Frankrijk' (het symbool van deugdzaamheid en schoonheid) vestigde zich om belastingredenen in Engeland.

Kortom, belastingconcurrentie is de enige realistische hoop om politici fiscale discipline bij te brengen. Bovendien is voor vrijheid de mogelijkheid van exit essentieel: free to choose, ook fiscaal. Het streven van Frits Bolkestein, Europees commissaris voor fiscale zaken en de interne markt, om nog voor de Europese Commissie in oktober afreedt met een voorstel te komen om de grondslagen voor de winstbelasting voor ondernemingen te harmoniseren, is dan ook niet de one-way bet die het wellicht op het eerste gezicht lijkt.

Dr.A.R. Leen is universitair docent Economie aan de Universiteit Leiden.

LIBERALISME EN VRIJHEID VAN ONDERWIJS

LOUIS WESTERHOF

Zoals bekend worden er de laatste tijd van verschillende zijden aanvallen op de vrijheid van onderwijs gedaan. Voor zover deze aanvallen van liberale zijde afkomstig zijn, gaan zij mijns

inzijns voorbij aan de geschiedenis van ons land. Het feit dat de vrijheid van onderwijs in 1848 in de Grondwet is opgenomen, is toch te danken aan de zegepraal van het liberalisme in dat jaar. Deze zegepraal werd behaald onder leiding van de grote liberale staatsman Thorbecke.

Een andere vraag is echter of men zich ook op Thorbecke kan beroepen voor de in 1917 grondwettelijk verankerde financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs, zoals de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, de heer Cort van der Linden, in de Tweede Kamer deed, toen hij opmerkte dat zonder die financiële gelijkstelling de onderwijsvrijheid feitelijk niet was verwezenlijkt. De minister staafde dit beroep met citaten uit een door Thorbecke als jeugdig hoogleeraar in Gent in 1829 geschreven boekje, getiteld: Over het Bestuur van het Onderwijs in betrekking tot een aanstaande Wetgeving.

Thorbecke schreef dit boekje naar aanleiding van een kort daarvoor anoniem verschenen brochure, waarin het onderwijsmonopolie van de overheid werd verdedigd. Omdat Thorbecke redenen had om aan te nemen dat de schrijver een van zijn Gentse collega's was, liet hij zijn eigen brochure eveneens anoniem verschijnen teneinde ongenoegen met zijn collega te vermijden. Het auteurschap van Thorbecke staat echter vast, omdat hij dit heeft bevestigd in zijn Aantekening op de Grondwet uit 1843.

Alvorens op de door Thorbecke ontvouwde gedachten in te gaan, is het nuttig om de historische achtergrond te schetsen waartegen hij zijn boekje heeft geschreven.

Het was een tijd van grote beroering, veroorzaakt door de onderwijspolitiek van koning Willem I. Deze politiek, waarmee werd beoogd om de opleiding van geestelijken van de rooms-katholieke kerk in handen van de overheid te brengen, stuitte vooral in het Zuiden van het Verenigd Koninkrijk op fel verzet. Daarnaast was het beleid van de koning erop gericht om de openbare scholen voor lager onderwijs, ook in rooms-katholieke streken, te doordringen met een geest van verlicht protestantisme. Ook hiertegen openbaarde zich oppositie in het Zuiden en, zij het in mindere mate, in het Noorden van het koninkrijk.

De tegenstanders in het Zuiden, die aanvankelijk door deze politiek de rechten van de rooms-katholieke kerk geschonden achtten, gingen zich later in plaats van op die schending steeds meer op het natuurlijk recht van de ouders beroepen om hun kinderen naar scholen van eigen keuze te sturen. Het gevolg van een en ander was dat er een stroom van petitie's op gang

kwam waarin om vrijheid van onderwijs werd gevraagd.

Midden in deze agitatie, die het voorspel vormde van de Belgische opstand, verscheen het bovengenoemde boekje van Thorbeckes Gentse collega. In dit boekje wordt de stelling dat de staat een uitsluitend recht heeft om onderwijs te geven hierop gebaseerd, dat het doel van de staat, te weten eigen welzijn en behoud, grotendeels afhangt van de opvoeding van zijn leden.

Na een doeltreffende bestrijding van deze theorie, die volgens Thorbecke in ons land, vanouds de zetel der vrijheid, geen toepassing mag vinden, gaat hij over tot het positieve gedeelte van zijn betoog.

Vooropstaat dat Thorebecke de beide uitersten, te weten onderwijsmonopolie van de regering aan de ene kant en onbeperkte vrijheid van onderwijs aan de andere kant, afwijst omdat het onderwijs noch een uitsluitende bevoegdheid van de overheid noch van de burger is. In verband daarmee moeten de taken en bevoegdheden van de overheid worden bepaald en vastgelegd.

Allereerst heeft de overheid een toezichthoudende taak, omdat deugdelijkheid van het onderwijs een algemeen belang is. Verder heeft de overheid tot taak om te zorgen voor de 'aankweeking der jeugd in het algemeen en de vorming der jeugd in het bijzonder', om te bewerkstelligen dat de verschillende soorten onderwijs en onderwijsinstellingen doelmatig op elkaar aansluiten en elkaar behoorlijk ondersteunen en om aanvullend op te treden waar particulieren tekortschieten door gebrek aan middelen.

Als instrumenten ter vervulling van die taken ziet Thorbecke

de instelling van examens, de autorisatie (toestemming) tot oprichting van een school en de instelling van toezicht.

Thorbecke doet zich in zijn boekje kennen als een voorstander van onderwijsvrijheid op utilistische gronden, omdat hij het vraagstuk beziet uit een oogpunt van vrijheid van beroep, die niet door overheidsmaatregelen – zoals eertijds bij de gilden het geval was, waar toetreding verplicht was – aan banden mag worden gelegd. Voor vrijheid van onderwijs als uitvloeisel van het natuurlijk recht van de ouders om hun kinderen dat onderwijs te geven dat overeenstemt met de eigen geloofsopvattingen, heeft hij echter weinig begrip getoond.

Al ging de voorkeur van Thorbecke uit naar onderwijs door particulieren, dit neemt niet weg dat de vraag of de heer Cort van der Linden zich voor de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs terecht op hem heeft beroepen naar mijn mening ontkennend dient te worden beantwoord.

Wel kan gezegd worden dat Thorbecke in zijn boekje uit 1829 gedachten heeft ontwikkeld die recht deden aan enerzijds de zorg van de overheid voor het onderwijs en anderzijds de vrijheid van particulieren om scholen op te richten, gedachten waaraan hij ook later bij zijn optreden als Kamerlid en als minister trouw is gebleven en waarmee hij de grondslag heeft gelegd voor ons duale onderwijsbestel.

Mr. L. Westerhof was onder meer werkzaam bij NRC Handelsblad en het ministerie van Onderwijs.

EU-UITBREIDING, OOK VOOR LIBERALEN

JOHAN VAN BEEK

De Europese integratiegedachte kon na de Tweede Wereldoorlog alleen in West-Europa in praktijk kon worden gebracht, maar kende niettemin een voorgeschiedenis in het Habsburgse Rijk. De Oostenrijkse conservatieven, waartoe ook een groot deel van de liberale burgerij rond 1900 zich rekende, speelden een prominente rol in het Europese denken. Het zou, aldus de auteur, goed zijn als de VVD zich hierdoor liet inspireren.

INLEIDING

De Europese gedachte werd op 1 mei jongstleden formeel met tien nieuwkomers bekrachtigd. In 2007 zullen naar alle waarschijnlijkheid Bulgarije, Roemenië en Kroatië volgen. Hoewel vooral de VVD zich sceptisch, soms zelfs cynisch, uitliet over de uitbreiding van de Europese Unie, zouden juist de liberalen een groot voorstander van Europese integratie moeten zijn. Hun Centraal-Europese geestverwanten wisten in de vorige eeuw wél beter. Weliswaar hebben historici het geloof dat lering uit het verleden kan worden getrokken al lang opgegeven (het verleden keert immers nooit in dezelfde, maar altijd in gewijzigde vorm terug) toch is een blik op de Europese Unie in het klein – zoals de Donaumonarchie ook wel wordt genoemd – leerzaam.

Het eerste deel van het betoog geeft het historische belang aan van een ver- en herenigd Europa, waarna het van oudsher aanwezige Europese denken in Centraal-Europa wordt belicht. Vervolgens wordt het Oostenrijkse conservatisme besproken, dat opmerkelijk genoeg geen behoudzuchtige ideologie was, maar zijn inspiratie ontleende aan de Europese gedachte. Ten slotte volgt een handreiking voor de huidige VVD om een open, multicultu-

turele, Europees gerichte koers te varen, zonder zich over te hoeven geven aan het sociaal-liberalisme.

HET NIEUWE, OUDE EUROPA

Het oude Europa, dat na de Eerste Wereldoorlog met het Verdrag van Versailles opnieuw werd geordend en na de Tweede Wereldoorlog voor de helft achter het IJzeren Gordijn verdween, hervindt zichzelf. Na de val van de Muur en de Duitse hereniging vindt een tweede historische correctie plaats. De Europese volken komen, na de opkomst van het nationalisme in de negentiende eeuw en de nationalistische uitwassen in de twintigste eeuw, in de eenentwintigste eeuw weer tot elkaar. Met behoud van de eigen identiteit en het recht op zelfbeschikking zoeken zij naar een overkoepelende structuur, waarbinnen welvaart, welzijn en gemeenschappelijke normen en waarden gegarandeerd zijn.

De doodlopende wegen van het nationalisme, communisme en fascisme zijn hopelijk voorgoed afgesloten. Voor ons ligt een weg met vele hobbels en hindernissen – zoals recentelijk het conflict over de Europese grondwet beweest – maar de enig heilzame toekomst is een toekomst in gezamenlijkheid. Die toekomst zullen wij samen met voor ons relatief onbekende volken moeten vormgeven. Niet alleen staat Nederland traditioneel met zijn rug naar Europa (Nederland stond weliswaar aan de basis van de Europese Unie, maar de blik was én is – ten koste van het Europese achterland – toch voornamelijk op de Angelsaksische wereld gericht), maar ook de decennialange communistische tirannie heeft ons het zicht op Midden- en Oost-Europa ontnomen. Daarom is het belangrijk om meer belangstelling en begrip voor dit deel van Europa te ontwikkelen, wil de Europese integratie niet in een desillusie eindigen.

De idee van Europese integratie kent in het hart van Europa een langere traditie dan menigeen denkt en sluit wonderwel aan bij de wellustige Europazijn die ons land tot voor kort beheerste. Natuurlijk is de wil tot Europese integratie voor een groot deel ingegeven door het verlangen naar een West-Europees welvaartsniveau, maar niet uitsluitend. Behalve dat dit een legitiem verlangen is en het Westen nog een schuld heeft in te lossen¹ sluit dit verlangen ook aan bij een veel oudere wens naar vrede en veiligheid – veelal ingegeven door de angst voor de Russen. Een angst die niet ongegrond is gebleken. Deze angst zal ditmaal niet door de Habsburgers moeten worden weggenomen, maar door de Europese Unie en de NAVO.

De Europese gedachte, die na de Tweede Wereldoorlog noodgedwongen alleen in West-Europa kon worden vormgegeven, kende in de Habsburgers en hun liberale onderdanen een waardig voorloper. De liberalen, die gezamenlijk met het leger de voornaamste dragers van de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie vormden, stond een vreedzaam, humaan, bovennationaal en welvarend Europees Midden voor ogen, dat diversiteit respecteerde. Hoewel het Rijk sterk op de universele leer van de rooms-katholieke kerk leunde, liet het ook ruimte aan andere religies. De Tsjechische historicus en politicus Frantisek Palacky wist dat als geen ander toen hij in 1848 deelname aan de Duitse eenheidsstaat afsloeg met de woorden: 'als de grote Oostenrijkse staat niet bestond, diende zij in het belang van Europa en zelfs de mensheid opgericht te worden.'²

Ook de Oostenrijks-joodse schrijver Joseph Roth prees de veelvolkenstaat. Hoe meer hij zich in het Habsburgse Rijk verdiepte, 'desto mehr verliebe ich mich nicht in ihre Politik, sondern in ihre humanitäre Gesinnung. Sie war eine einzigartige Mischung von vielen Völkern, ein buntes Völkerreich, mit einer sehr korrekten Verwaltung.'³ Niet de nationale diversiteit op zich bracht het Rijk ten val, maar de persoon van de keizer, de Hongaarse machtsaspiraties en het veertienpuntenplan van de Amerikaanse president Woodrow Wilson waren verantwoordelijk voor de ondergang van een Europees Midden waar de menselijke maat in acht werd genomen en waar vrede en

veiligheid gewaarborgd waren. Onder Habsburgs bewind hoefden de verschillende volken niet voor Russische of Pruisische dominantie te vrezen. Tot het bittere einde strekten de verscheidene nationaliteiten dan ook gebroederlijk naast elkaar voor keizer en vaderland. Slechts een half procent van de soldaten liep over naar de vijand en aan het eind van de oorlog was geen stukje Habsburgs grondgebied in vijandelijke handen gevallen.

Keizer Franz Joseph (1848-1916) symboliseerde weliswaar, als langst regerende vorst destijds, de continuïteit van het Rijk, maar hij stond tevens symbool voor een zwalkend en besluiteloos beleid. Opgevoed in een reactionaire geest verwees hij de door hem zelf geïnitieerde grondwet van Kremsier naar de prullenbak, terwijl deze grondwet – die op federale basis was geconstrueerd en de verschillende volken rechtsgelijkheid verschafte – de beste waarborg voor het voortbestaan van de Donaumonarchie betekende. Afgezien van de vraag of deze grondwetsvoorbereiding onder leiding van Felix Schwarzenberg wel of geen vertragingsstactiek was, durfde de keizer geen besluiten te nemen. Tijdens zijn regeerperiode passeerde het ene na het andere initiatief zijn schrijftafel zonder dat Franz Joseph een definitieve keuze maakte. Dit resulteerde erin dat het Rijk het merendeels zonder grondwet moest stellen en een bevredigend antwoord op de revolutie van 1848 uitbleef.

Na de nederlaag tegen Pruisen in 1866 gaf de keizer gehoor aan de machtsaspiraties van de Hongaren. Op 15 maart 1867 kwam het tot de zogenaamde *Ausgleich*. Ten koste van de Slavische bevolkingsgroep werden de Duitse en Hongaarse bevolkingsgroepen met de verandering van het Oostenrijkse keizerrijk in de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie op voet van gelijkwaardigheid gesteld. Terecht voelde Praag, evenals de Slavische verdedigers van de zogenaamde militaire grens in het zuidoosten van de Hongaarse rijkshelft, zich achtergesteld. De Slaven, die voorheen onder het directe gezag van de keizer vielen en een grote mate van autonomie kenden, werden aan een doortastend magyariseringsproces onderworpen. Gefrustreerd vestigden de Slaven hun hoop op troonopvolger Franz Ferdinand, die in plaats van de Dubbelmonarchie een triade bepleitte en zich behalve in Wenen en Boedapest ook in Praag en Zagreb wilde laten kronen. De Servische nationalisten, die de aantrekkingskracht van

deze koerswijziging vreesden, vermoordden op 28 juni 1914 de troonopvolger, opdat hij hen niet de nationalistische wind uit de zeilen zou nemen. Hetgeen de opmaat naar de Eerste Wereldoorlog betekende.

Ten slotte bracht president Wilsons veertienpuntenplan, dat elk volk een natiestaat toekende, de Europese Unie in het klein de definitieve nekslag toe.

CONSERVATIEF EUROPEÏSME

Het Oostenrijkse conservatisme, waartoe het merendeel van de gewezen liberale burgerij zich rond de eeuwwisseling bekende, bezat unieke – wellicht verlicht te noemen – karaktertrekken. Naast de traditionele poot van de religie vormde niet de nationale staat de basis van de conservatieve ideologie, zoals dat wel voor de overige conservatieve stromingen in Europa gold, maar het zich bekennen tot Europa vormde een essentieel bestanddeel van het Oostenrijkse conservatisme. ‘...[V]olledige innerlijke verzoening van Oostenrijks patriottisme met pacifistisch Europeïsme’ stelden in 1927 verscheidene conservatieve auteurs in *Die Österreichische Aktion* tot conservatief uitgangspunt. Hun doel was: ‘...een toenadering tussen de sinds 1919 gescheiden staten teneinde een bovennationale unie van zelfstandige maar cultureel overeenkomstige en ruimtelijk verbonden volken te bewerkstelligen.’⁴

Opmerkelijk genoeg werd het conservatisme niet opgevat als een behoudzuchtige ideologie, die op het verleden was gericht, zoals het conservatisme doorgaans wordt gedefinieerd dan wel geïnterpreteerd. ‘Onvruchtbaar is derhalve een nostalgisch op het verleden gericht patriottisme, dat niet in staat is de huidige tijd in oenschouw te nemen en zich nieuwe doelen te stellen.’⁵ Een bovennationaal patriottisme en een multi-etnische structuur, zoals de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie die kende, dienden volgens de Oostenrijkse conservatieven ook het post-monarchistische Oostenrijk én Europa te kenmerken.

Na de val van het multinationale Rijk raakten de christelijk-socialen aanvankelijk gedesorïenteerd, maar met deze koers⁶ hervonden de christelijk-socialen zichzelf en keerden zij zich tegen het nationalisme – dat toentertijd de boventoon voerde – en de *Anschluss*. Hoewel onder Engelbert Dollfuss en Kurt Schuschnigg niet alleen een strijd tegen het nationaal-socialisme, maar ook tegen de socialisten werd gevoerd en de democratie moest wij-

ken voor een autoritair geleide, corporatistische Standenstaat op basis van de pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno* van Pius XI, sloot dit bewind ook aan bij de oude, Habsburgse, bovennationale deugd.

In tegenstelling tot het nationalisme, dat als geestelijk provincialisme werd gezien, straalde het door de conservatieven beleden *Österreichertum* universalisme, humanisme, katholicisme, verzoeningsgezindheid als wel een hang naar het kunstzinnige, het mooie en levensvreugde uit. Slechts als onderdeel van een bovennationale Midden-Europese of zelfs bovennationale Europese orde schuilde de meerwaarde van een eventuele ontbinding van Oostenrijk. Niet het nationalisme gold als leidraad, maar de Europese gedachte was hun inspiratiebron.

Na de val van de monarchie waren Oostenrijkse conservatieve leiders dikwijls gelieerd aan de Pan-Europa Beweging van Richard Coudenhove-Kalergi. Zowel de conservatieve bondskanselier Seipel als zijn opvolgers Dollfuss en Schuschnigg hadden het Oostenrijkse voorzitterschap van de beweging bekleed. Deze conservatieve regeringsleiders en Coudenhove inspireerden en ondersteunden elkaar wederzijds. Coudenhove stond met zijn Pan-Europa een soort vredelievende Verenigde Staten van Europa voor, dat een tegenwicht tegen de economische expansie van Amerika moest bieden en gelijktijdig de bolsjewisten buiten de deur diende te houden. In 1922 maakte hij zijn voornemen in de *Times* van Midden- en Oost-Europa, *Neue Freie Presse*, en de *Vossische Zeitung* wereldkundig. In 1923 kwam zijn boek *Panuropa* uit en vanaf 1925 hield de beweging kantoor in de voormalige keizerlijke Hofburg.

Negen punten kende het Pan-Europa-program: (1) een Europese statenbond met wederzijdse garantie tot rechtsgelijkheid, veiligheid en zelfstandigheid van alle Europese staten; (2) een Europees gerechtshof ter slechting van conflicten; (3) een Europees militair bondgenootschap ter verdediging van de vrede en gelijkmatige ontwapening; (4) een Europese tolunie; (5) gezamenlijke afstoting van de koloniën; (6) een gemeenschappelijke Europese munt; (7) bescherming en cultivering van de nationale culturen als basis van de Europese cultuurgemeenschap; (8) bescherming van alle Europese minderheden en (9) samenwerking van Europa met alle andere volken in een volkenbond.

Na de *Anschluss* zette Coudenhove zijn werk in het Zwitserse Bern voort en tijdens de Tweede Wereldoorlog vanuit Amerika. Tot zijn dood in 1972 pleitte hij als voorman van de Pan-Europa Beweging voor een verenigd Europa. De in 1957 tot bestuurslid verkozen Otto Habsburg, zoon van de laatste keizer, nam het voorzitterschap na zijn dood over. Met deze nazaat van keizer Franz Joseph kwamen in 1976 christen-democratische en conservatieve waarden in de beginselen van de Pan-Europa Beweging terecht. Vier punten stonden daarin centraal: (1) een bekentenis tot Groot-Europa, dat wil zeggen een Europa met inbegrip van de Oostbloklanden; (2) het subsidiariteitsbeginsel, met name ten opzichte van de mensenrechten; (3) distantie ten opzichte van het socialisme met een gelijktijdige bekentenis tot een sociaal Europa en (4) bekentenis tot het christendom als de Europese ziel. Sinds 1987 vormt wederom een Habsburger het boegbeeld van de beweging: Otto's oudste zoon Karl Habsburg – eveneens door en door conservatief.

Dat Oostenrijkse conservatieven nog steeds nauw verweven zijn met de Pan-Europese beweging blijkt wel uit de ondertitel van de Oostenrijkse periodiek: *Österreich Konservativ*. Aanvankelijk was dit zelfs de officiële hoofdtitel. De beweging definieert zich politiek-maatschappelijk conservatief, geldt als een voorstander van de markteconomie, is christelijk in sociaal-politieke zin en Europees in de buitenlandse politiek.

Deze Pan-Europese en Habsburgse bovenationale gedachten brachten de conservatieven van de Tweede Republiek, in weerwil van de partijen ter linkerzijde van het Oostenrijkse politieke spectrum, die aan de mythe van de neutraliteit wilden vasthouden, tot de Europese Unie en de wens van een NAVO-lidmaatschap. Weliswaar bleek dit laatste binnen de Oostenrijkse verhoudingen nog niet haalbaar, maar het EU-lidmaatschap werd in 1994 met een referendum binnengehaald. De conservatieven werkten al sinds de onafhankelijkheid van het Alpenland op 15 mei 1955 aan een praktische uitvoering van hun Europazijn. Tijdens de opstanden in Boedapest en Praag nam het land genereus vluchtelingen op. Otto Habsburg speelde een vooraanstaande rol in de val van de Muur door bij de Oostenrijks-Hongaarse grens – aan de vooravond van de nationale Hongaar-

se feestdag op 20 augustus 1989 – een grensoverschrijdende Pan-Europa picknick te organiseren, waardoor de grens werd opengesteld en DDR-vluchtelingen zonder obstakels het vrije Westen konden betreden. En de ÖVP voerde een verbeterd pro-EU-campagne.

HOE NU VERDER?

Om te voorkomen dat de poreuze Centraal- en Oost-Europese democratieën (nogmaals) ten onder gaan, verdienen de oostelijke landen van het oude Europa, alleen al vanuit wel gevoeld eigenbelang, meer begrip en belangstelling. De ideologische bondgenoten van de VVD, die hun inspiratie uit de vergane Donaumonarchie putten, vormen in dit geval dan ook een uitstekende inspiratiebron om duurzame en stabiele verhoudingen op het Europese continent te verwezenlijken – ook in economische zin. Inspelen op ongegronde angsten en sentimenten, zoals helaas ook de ÖVP ditmaal doet, heeft Europa al eens de das omgedaan. Derhalve is het noodzakelijk de nieuwe leden niet als tweederangslidstaten te behandelen, maar hen volwaardig te omarmen, nu dat eindelijk mogelijk is. Te beginnen met de naleving van het ook door de VVD zo vurig bepleitte vrije verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal. Eenzijdige openheid is géén openheid!

Bij de Oostenrijkse Europese en conservatief-liberale dan wel conservatieve traditie zou ook rechts Nederland zich behoren aan te sluiten. Daarmee slaat de VVD twee vliegen in één klap. De partij blijft gevrijwaard van sociaal-liberale experimenten, waarvan velen binnen de partij niets moeten hebben, en bovendien verdwijnt de sleetheid als sneeuw voor de zon wanneer de partij patriotisme aan pacifistisch Europeïsme koppelt. Weg met de benepen, kortzichtige boekhoudersmentaliteit! Wijdse vergezichten dienen de dagelijkse obstakels op weg naar een groots en vreedzaam Europa, met behoud van diversiteit, te vergezellen. Alleen dan keren we niet terug naar een donkere toekomst, maar zullen de voorspellende woorden van de Oostenrijkse dichter en schrijver Franz Grillparzer – ‘Der Weg der neueren Bildung geht von Humanität durch Nationalität zur Bestialität’⁷ – voor eens en voor altijd tot het verleden behoren.

Drs. J.F.M. van Beek is historicus.

NOTEN

- 1 Het Westen heeft eerst de nazi's – in maart 1938 ten aanzien van Oostenrijk en in september 1938 wat betreft Tsjecho-Slowakije – ongestraft gebiedsuitbreiding toegestaan, terwijl hun destijds nog een halt had kunnen worden toegeroepen. Na de Tweede Wereldoorlog leverde het Westen Oost-Europa uit aan de communisten. Dit voorkwam wellicht een militaire escalatie, maar de verwachtingen die het Westen had gewekt tegenover Budapest in 1956 bleken toen het eenmaal zover was niets voor te stellen. En ook Praag stond er in 1948 en 1968 alleen voor.
  - 2 De Tjechische historicus en politicus Frantisek Palacky, die deelname aan een Duits eenheidsstaat afsloeg, schreef aan het parlement in Frankfurt am Main in 1848: 'Es ist gewiss, dass wenn nicht seit langer Zeit der österreichische Staat bestünde, wir im Interesse Europas und sogar der Menschheit verpflichtet wären, uns so schnell wie möglich um seine Gründung zu bemühen.'
  - 3 David Bronsen, *Joseph Roth. Eine Biographie* (Keulen, 1974), p. 292.
  - 4 Robert Rill en Ulrich E. Zellenberg (red.) *Konservatismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute* (Graz/Stuttgart, 1999), pp. 218, 219.
  - 5 Ibidem.
  - 6 Door prelaat Ignaz Seipel ingezet. Partijleider van de christelijk-socialen van 1921 tot 1929 en Oostenrijks bondskanselier tussen 1922-24 en 1926-29.
  - 7 Walter B. Simon, *Österreich 1918-1938. Ideologien und Politik* (Graz/Wenen, 1984) p. 19. Franz Grillparzer (1791-1872) geldt als Oostenrijks nationale dichter. Deze liberaal werd na de revolutie van 1848 conservatief en tevens een van de grootste pleiters van de Habsburgse monarchie.
- Brix, Emil, en Wolfgang Mantl, *Liberalismus. Interpretationen und Perspektiven* (Wenen/Keulen/Graz, 1996).
  - Bronsen, David, *Joseph Roth. Eine Biographie* (Keulen, 1974).
  - Brook-Shepherd, Gordon, *The Austrians. A thousand-year odyssey* (Hammersmit, 1997).
  - Fischer, Ernst, *Die Entstehung des österreichischen Volkscharakters* (Wenen, 1945).
  - Gehler, Michael, en Rolf Steininger, *Österreich und die europäische Integration 1945-1993* (Wenen/Keulen/Weimar, 1993).
  - Heldring, J.L., *De conservatieve uitdaging* (Amsterdam/Rotterdam, 2003).
  - Kammerhofer, Leopold, *Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873-79. Herrschaftsfundierung und Organisationsformen des politischen Liberalismus* (Wenen, 1992).
  - Kindermann, Gottfried-Karl, *Hitlers Niederlage in Österreich. Bewaffneter NS Putsch, Kanzlermord und Österreichs Abwehresieg 1934* (Hamburg, 1984).
  - Magris, Claudio, *Der habsburgische Mythos in der modernen österreichischen Literatur* (Wenen, 2000).
  - Meysels, Lucian O., *Der Austrofaschismus. Das Ende der ersten Republik und ihr letzter Kanzler* (Wenen/München, 1992).
  - Molden, Fritz, *Die Österreicher oder Die Macht der Geschichte* (München/Wenen, 1986).
  - Reichhold, Ludwig, *Kampf um Österreich. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen den Anschluss 1933-1938. Eine Dokumentation* (Wenen, 1984).
  - Rill, Robert, en Ulrich E. Zellenberg (red.), *Konservatismus in Österreich. Strömungen, Ideen, Personen und Vereinigungen von den Anfängen bis heute* (Graz/Stuttgart, 1999).
  - Schausberger, Norbert, *Der Griff nach Österreich* (Wenen, 1978).
  - Simon, Walter B., *Österreich 1918-1938. Ideologien und Politik* (Graz/Wenen, 1984).
  - Weinzierl, Erika, en Kurt Shalnik, *Österreich 1918-1938* (Graz, 1983).

LITERATUUR

- Boyer, John W., *Political radicalism in late Vienna. Origins of the christian social movement 1848-1897* (Chicago en Londen, 1981).

WAT IS ER MIS MET AFRIKA?

ROEL VAN DER VEEN

De afgelopen vijftig jaar is de levensstandaard op alle continenten sterk verbeterd, met uitzondering van Afrika ten zuiden van de Sahara. Waarom stagneert juist dit deel van de wereld? Het antwoord hierop moet volgens de auteur niet worden gezocht in de internationale omstandigheden, maar in Afrika zelf, waar het disfunctioneren van de staat het kernprobleem is.

Ten aanzien van de leefomstandigheden van mensen op deze wereld is de laatste halve eeuw uniek in de wereldgeschiedenis. Terwijl de wereldbevolking in hoge snelheid toenam, bleek het toch mogelijk de kwaliteit van het leven drastisch te verbeteren. Niet langer bepaalt armoede het beeld – zoals hij dat de hele geschiedenis had gedaan – maar een zekere welstand werd voor de meeste mensen haalbaar of zelfs normaal. Aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw kwamen massaproductie en -consumptie eerst in Noord-Amerika en vervolgens in Europa op, een innovatie die zich na de Tweede Wereldoorlog buiten de Westerse wereld heeft verspreid. Leefde in 1990 nog 30 procent van de wereldbevolking in extreme armoede, in 2000 was dit percentage (gemeten op een fors toegenomen wereldbevolking) al weer verder gedaald tot 23 procent.¹ Mensen hebben het de afgelopen decennia steeds beter gekregen, overal ter wereld en op alle continenten.

Met uitzondering van Afrika. Dat werelddeel (waarmee alleen Sub-Sahara Afrika oftewel 'zwart Afrika' bedoeld wordt) is het enige aaneengesloten omvangrijke gebied op aarde dat niet deel heeft gehad aan de welvaartsvermeerdering van de afgelopen halve eeuw. Het percentage armen in Afrika is niet afgenomen, maar toegenomen. De inwoners van bijna alle Afrikaanse landen

verdienen thans gemiddeld minder dan ten tijde van de dekolonisatie, die voor de meeste landen rond 1960 plaatsvond. Ook al valt er altijd wel een lichtpuntje te ontdekken, toch zal zelfs de meest verstokte optimist maar met moeite durven voorspellen dat het Afrika in de komende jaren beter zal gaan. Wanbestuur, geweld, corruptie en aids zijn de kernelementen van het huidige zorgelijke beeld van Afrika. Nog afgezien van de gebeurtenissen in landen als Kongo en Liberia, spreken de cijfers op de terreinen van menselijk welzijn boekdelen,² evenals de beschrijvingen van reizigers die Afrika zowel rond het verkrijgen van de onafhankelijkheid als in het begin van de eenentwintigste eeuw bezochten. Zo merkte de reizigerschrijver Paul Theroux, die het continent na veertig jaar weer doorkruiste, op dat de Afrikanen thans in vergelijking met vier decennia daarvoor hongeriger, armoediger, minder goed opgeleid, corrupter en pessimistischer zijn.³

Hoe heeft het met Afrika zover kunnen komen? Ook al kennen andere continenten soms wel degelijk enorme problemen, toch is Afrika het enige werelddeel dat niet eens een beetje vooruitgang heeft weten te boeken. De uitblijvende ontwikkeling van Afrika komt voor velen als een verrassing. Rond 1960, bij de onafhankelijkheid, was er juist sprake van euforie over een nieuwe start van het continent dat zich van een lange periode van slavenhandel en kolonialisme had bevrijd. Afrika stond er op het eerste gezicht niet minder voor dan de andere 'niet-Westerse' continenten Azië en Latijns-Amerika. Samen werden zij de 'Derde Wereld' genoemd, maar die benaming wordt tegenwoordig nauwelijks meer gebruikt. Daarvoor zijn de onderlinge verschillen te groot geworden.

Juist het verdwijnen van de 'Derde Wereld' (oftewel het inkrimpen van dat begrip tot alleen Afrika) geeft al aan dat algemene, globale theorieën over rijk en arm de

werkelijkheid niet in grote lijnen kunnen verklaren. Deze verklaringen, eerst in de vorm van de dependenciatheorie en later in het nieuwe jasje van de antiglobalisten, stellen dat de armoede van arme landen wordt veroorzaakt (of althans in stand wordt gehouden) door de rijke landen.⁴ 'Rijk' zou 'arm' in een ijzeren greep houden. De realiteit toonde dat dit op zijn minst overdreven was. Zo bleken sommige arme landen, vooral in Oost- en Zuidoost-Azië, zich wel degelijk te kunnen ontwikkelen. Blijkbaar moest de belemmerende invloed van het internationale systeem niet worden overschat.

Als Afrika in zijn eentje zo ver achterblijft, dan moet er in of met Afrika iets aan de hand zijn wat ontwikkeling bemoeilijkt. Vanaf de jaren tachtig werd in de theorieën over Afrika een stroming zichtbaar die de vinger op de zere plek legde, namelijk het gebrekkig functioneren van staten in Afrika. Ik sluit me aan bij deze groep aan. Het disfunctioneren van huidige staten vormt het kernprobleem van Afrika.⁵ Deze staten zijn door de vertrekkende koloniale machten in Afrika achtergelaten en moesten zich vervolgens in de Afrikaanse omgeving zien te redden. De macht kwam in handen van een kleine elite Westerse opgeleide Afrikanen. Deze bezaten naast hun Westerse opleiding vooral contacten met de vertrekkende koloniale machten. Maar om zich in eigen land staande te kunnen houden, moesten zij nieuwe contacten met de eigen bevolking zien te smeden. In Afrika kan dat feitelijk slechts op één manier, namelijk door die bevolking aan zich te binden in zogenaamde patroon-cliënt relaties. Door het opbouwen van netwerken tussen aan de ene kant de patroon (die macht en middelen heeft om te verdelen) en aan de andere kant de cliënten (die in ruil daarvoor politieke steun geven of althans de machthebbers het leven niet zuur gaan maken) werd de staatsmacht binnenlands verankerd.

Maar wat konden de machthebbers de cliënten aan gunsten geven om hen tevreden te houden? Zij hadden geen eigen economische middelen om te benutten. Zij 'bezaten' alleen de staat en alles wat daarbij hoorde. Zij konden dus ambtenarenbanen vergeven, een prachtige gift in een armoedige omgeving met weinig werk. De bureaucratieën begonnen na de onafhankelijkheid dan ook meteen uit te dijen. Bovendien konden met staatsgelden industrieën worden opgezet, waar ook veel mensen

konden werken. In het jargon van de Koude Oorlog werd dat de socialistische weg naar ontwikkeling genoemd, maar in werkelijkheid ging het om een premoderne vorm van herverdeling van middelen uitgaande van de staat en was er geen sprake van een weg naar ontwikkeling. Daarbij speelde mee dat macht in Afrika vaak als alomvattend, onbeperkt wordt beschouwd. Macht laat zich niet beperken tot een bepaald terrein, bijvoorbeeld politiek of economie. Eerst werd de politiek gebundeld in een eenheidspartij, die ging samenvallen met de staat, en de eenpartijstaat slokte vervolgens de economie op. De leider aan de top (de 'opper-patroon': de president) beheerste alles. Daarbij werd ook geen onderscheid gemaakt tussen publiek of privé.

Ondanks dit smeden van patronagenetwerken bleef de positie van de burgerelite zwak. Om haar macht te consolideren moest haast overal worden samengewerkt met de militairen. In ruil voor hun diensten ontvingen de militairen altijd een deel van de staatsinkomsten of eigenden zich die toe. In sommige landen bleven burgers, gesteund door militairen, de dienst uitmaken; in andere gevallen schoven de militairen de burgers aan de kant en ontstonden er militaire dictaturen. Daarmee raakte niet alleen de doelstelling van ontwikkeling meer naar de achtergrond, maar kwam er nog een nieuwe manier van binding tussen machthebbers en bevolking tot stand: naast de 'goedaardige' patronage werd gaandeweg de 'kwaadaardige' onderdrukking van belang.

Maar welke methode – patronage dan wel onderdrukking – ook overheerste, tot ontwikkeling kwam het niet. Het systeem was niet gericht op groei (noodzakelijk om de productie en consumptie te verhogen), maar op behoud van het bestaande machtssysteem, de status quo. Afrika bleef in essentie een premoderne maatschappij, waarbij economische principes van rendement een ondergeschikte rol speelden. Middelen werden niet aangewend voor vooruitgang, maar ingezet om de binnenlandse stabiliteit te bewaren. Het concurrentievermogen van Afrika bleef dan ook onder de maat. Maar terwijl de Afrikaanse economie en maatschappij aldus min of meer stagneerden, nam het concurrentievermogen elders in de wereld snel toe. Globalisering, met haar nadruk op effectiviteit en competitie, werd steeds belangrijker. De wereldeconomie groeide snel en het aandeel van het

stagnerende Afrika daarin werd steeds kleiner. Afrika kwam in de marge terecht. Hierdoor gingen ook de inkomsten van de staten (bijvoorbeeld heffingen op handel) teruglopen.

Het werd voor de Afrikaanse machthebbers steeds moeilijker voldoende middelen te vinden om de eigen snel groeiende bevolking via patronage aan zich te binden. Vanaf de jaren zeventig kon door internationale leningen de stabiliteit behouden blijven. Het geleende geld werd voor het grootste deel niet rendabel geïnvesteerd, maar vooral consumptief voor de netwerken aangewend. Van terugbetaling kon dan ook meestal geen sprake zijn. Dit maakte de geldschietters, verenigd in IMF en Wereldbank, in de jaren tachtig steeds kritischer. Nieuwe leningen werden nog slechts verstrekt op voorwaarde van hervormingen. De Afrikaanse staten moesten hun financiën weer in balans krijgen. Door de teruggelopen inkomsten moesten ook de uitgaven op lager niveau worden gebracht. Omdat een relatief groot deel van het Afrikaanse overheidsbudget in ambtenarensalarissen zit, konden de bezuinigingen slechts gerealiseerd worden via grootscheepse ontslagen. Voorzieningen als onderwijs en gezondheidszorg werden getroffen. Hierdoor kalfde het draagvlak onder de regeringen snel af.

De machthebbers zagen in de jaren negentig geen andere keus dan hun steeds schaarser wordende middelen in te zetten op groeperingen die hun het meest trouw waren, dat wil zeggen: vooral de eigen etnische achterban. Personen uit andere etnische groepen vielen vaak buiten de boot, hetgeen uiteraard onvrede en spanningen tussen bevolkingsgroepen opriep. Etnisch gerichte gevoelens wonnen aan kracht ten koste van de meer nationale gevoelens. De centrale staat ging hierdoor verder afbrokkelen. Meestal bleef er een harde kern over van machthebbers en hun trouwste cliënten, die elkaar in een wurggreep hielden, want de een kon niet zonder de ander. Deze kern moest het opnemen tegen andere kernen die zich gingen vormen, meestal op etnische basis. In landen met gemakkelijk te exploiteren grondstoffen (zoals diamanten) leidden de spanningen snel tot geweld en strijd om middelen. De overheid stond in die strijd niet langer boven alle partijen in de samenleving om de orde te handhaven, maar werd hoe langer hoe meer één van de strijdende partijen. Daarmee was de staat als effectieve

organisatie in de samenleving verdwenen. Dit eindpunt van de falende staat zien we op veel plaatsen in Afrika, van Somalië tot Kongo en Liberia. De staatsdesintegratie leidde daar door gewelddadige strijd tot desintegratie van de gehele samenleving, tot op het laagste niveau, dat van de families.

In de jaren negentig kwam de onvrede onder de bevolking van de Afrikaanse landen aan de oppervlakte. Veel groeperingen eisten een ander beleid, andere mensen in de regering en controle op de machthebbers. Deze onvrede vertaalde zich na het einde van de Koude Oorlog, rond 1990, in een opmerkelijke democratisering. Er kwamen overal op het continent verkiezingen, die soms leidden tot de vreedzame vervanging van regeringen. De druk vanuit de bevolking kwam op een moment dat veel autoritaire Afrikaanse regeringen vanwege de veranderde internationale situatie toch al in het nauw gedreven waren. Door het einde van de Koude Oorlog had Afrika zijn strategische betekenis verloren. Het was voor de internationale machten niet langer noodzakelijk dat de zittende Afrikaanse leiders aan de macht bleven. Die moesten zich in de nieuwe situatie zelf maar zien te redden.

De internationale gemeenschap ging bovendien in toenemende mate de democratisering van de Afrikaanse staten steunen. Daarnaast werden tal van andere maatregelen genomen die het functioneren van de staten moesten verbeteren, zoals de opbouw van goede bestuurscapaciteit, bestrijding van corruptie, bevordering van de rechtsstaat en ondersteuning van maatschappelijke organisaties. Dit alles leidde gezamenlijk tot een kracht – uitgaande van zowel de Afrikaanse bevolking zelf als van de internationale gemeenschap – tot vernieuwing van de staten. Deze kracht van staatsopbouw moest het bovenbeschreven proces van staatsdesintegratie tegengaan. De uitkomst van de huidige strijd tussen enerzijds staatsdesintegratie en anderzijds staatsopbouw zal de toekomst van Afrikaanse landen en regio's bepalen. Daarbij lijkt de desintegratie voorlopig aan de winnende hand, zeker in West- en Centraal-Afrika. Voor de rest van Afrika lijkt voortgaande stagnatie het hoogst haalbare. De nabije toekomst van Afrika ziet er daarom weinig rooskleurig uit.

Drs. R.J. van der Veen is auteur van het boek Afrika: van Koude Oorlog tot 21ste eeuw (Amsterdam: KIT Publishers,

2002). Hij was een van de sprekers op de bijeenkomst 'Ontwikkelingssamenwerking en nationaal belang' die de Teldersstichting op 31 oktober jongstleden organiseerde.

NOTEN

- 1 UNDP, *Human Development Report 2003*, p. 5 (New York: Oxford University Press, 2003).
- 2 Zie de plaats van de Afrikaanse landen op de *Human Development Index*, die jaarlijks door UNDP wordt opgesteld.
- 3 Theroux, *Dark star safari: Een reis van Cairo naar Kaapstad*, p. 5 van de Nederlandse vertaling (Amsterdam: Atlas, 2003). De exacte Engelse tekst op p. 1 van de oorspronkelijke Engelse uitgave is: 'Africa is materially more decrepit than it was when I first knew it – hungrier, poorer, less educated, more pessimistic, more corrupt ...'
- 4 De belangrijkste spreekbuis van de dependenciatheorie was André Gunder Frank. Hij schreef onder andere *Capitalism and underdevelopment in Latin America* (New York: Monthly Review Press, 1967) en *On capitalist underdevelopment* (Bombay: Oxford University Press, 1975).
- 5 De prominentste vertegenwoordiger van deze stroming was de Brit Basil Davidson. Hij publiceerde in

1992 het boek *The Black Man's Burden: Africa and the Curse of the Nation-State* (Londen: James Currey) met als strekking dat de introductie door de koloniale mogendheden van de Europese staat in Afrika – door hem de 'natiestaat' genoemd – een last voor de zwarte Afrikanen was: *the black man's burden*. Deze Europese staat paste volgens hem niet bij de Afrikaanse cultuur en maatschappij. Publicaties die diverse andere aspecten van de staat in Afrika belichten, zijn: Jean-François Bayart, *The state in Africa: The Politics of the Belly* (New York: Longman, 1993); Patrick Chabal en Jean-Pascal Daloz, *Africa works: Disorder as Political Instrument* (Bloomington: Indiana University Press, 1999); Fatton, *Predatory rule: state and civil society in Africa* (Boulder: Lynne Rienner, 1992); Jean-François Bayart, Stephen Ellis en Béatrice Hibou, *The criminalization of the state in Africa* (Londen: James Currey, 1999); Clapham, *Africa and the international system: The Politics of State Survival* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996); Wereldbank, *World Development Report 1997: The state in a changing world* (New York: Oxford University Press, 1997); Wereldbank, *Can Africa claim the 21st century?* (New York: Oxford University Press, 2000).

CHINA KAN HERKOZEN PRESIDENT CHEN VAN TAIWAN NIET MEER NEGEREN

HANS VAN BAALEN

Hoewel Taiwan de afgelopen jaren op economisch en politiek gebied volwassen is geworden, is de internationale gemeenschap terughoudend met het uitspreken van ondubbelzinnige steun aan de Taiwanese democratie om de Chinese machthebbers niet tegen de haren in te strijken. Dat is betreuenswaardig, zo schrijft de auteur, want een ontwikkeld en door het Westen gesteund Taiwan kan als lichtend voorbeeld dienen voor de 1,3 miljard Chinezen op het vasteland.

Taiwan is een voormalige kolonie van Japan voor de Chinese kust. De soevereiniteit over het eiland wordt door de Volksrepubliek China als afvallige provincie opgeëist, alhoewel deze nimmer door de Volksrepubliek over Taiwan is uitgeoefend. Toen de communistische grote roerganger Mao-Tse-tung in 1949 het Chinese vasteland veroverde en de Volksrepubliek stichtte, vluchtte de nationalistische Kuo-Min-Tang-regering van generalissimo Chiang Kai-shek naar Taiwan, het toenmalige Formosa. Chiang hield daar de fictie in stand van de Republiek China. Inmiddels heeft Taiwan de derde directe presidentsverkiezing achter de rug, waarbij de liberaal Chen Shui-bian een nipte overwinning boekte op de nazaten van Chiang Kai-shek, de Kuo Min Tang (KMT), die nog steeds hereniging van Taiwan met het Chinese vasteland nastreeft. Chen wil, in diens tweede ambtstermijn, de grondwet moderniseren en de mogelijkheid tot het houden van referenda grondwettelijk verankeren. Hiermee wordt definitief uitgesloten dat China buiten de bevolking van Taiwan om afspraken kan maken over de toekomst van het eiland, zoals dat in het geval van de toenmalige Britse Kroonkolonie Hongkong en het toenmalige Portugese overzeese gebiedsdeel Macau mogelijk was. In het onderstaand artikel wordt nader op de onomkeerbare

democratisering op Taiwan en de toekomstige relaties met China ingegaan. China kan de democratie op Taiwan niet meer negeren en zal met Chen zaken moeten doen. Chen zal moeten balanceren tussen de wens tot formele onafhankelijkheid bij diens groeiende, jeugdige politieke achterban en de Chinese eis tot hereniging, een lijn die pro forma ook door het KMT-establishment wordt vertegenwoordigd. Handhaving van de status-quo lijkt voor Taiwan de beste optie. Niet alleen de Verenigde Staten, maar ook de Europese Unie zou Taiwan bij het handhaven van deze status-quo moeten ondersteunen. De lidpartijen van de Liberale Internationale, waarbij de DPP van Chen is aangesloten, en van de Europese Partij van Liberalen en Democraten (ELDR), hebben hierbij een belangrijke taak.

President Chen Shui-bian van Taiwan is op 20 maart jongstleden met een nipte meerderheid van dertigduizend stemmen herkozen. In 2000 won de mensenrechtenadvocaat Chen de presidentsverkiezingen met 39,3 procent. Hij profiteerde toen van de verdeeldheid bij de Kuo Min Tang. Nu heeft de liberaal Chen een meerderheid van 50,11 procent behaald ten opzichte van 49,89 procent die de gelegeheidscoalitie van Lien Chan (KMT) en James Soong (People's First Party – PFP, een afsplitsing van de KMT) op zich wist te verenigen. Lien en Soong behaalden in 2000 23,1 procent, respectievelijk 36,8 procent van de uitgebrachte stemmen. Tezamen 59,9 procent. Vier jaar later, in 2004, incasseerden zij dus een verlies van bijna tien procent. En dat onder veel gunstiger omstandigheden dan in 2000 toen zij elkaar fel bestreden. Chen behaalde een winst van meer dan tien procent ten opzichte van 2000. De vraag of de mislukte moordaanslag, die de dag voor de verkiezingen op Chen en diens *running mate* vice-president Annette Lu werd gepleegd, de verkiezingen heeft beïnvloed is niet rele-

vant. In een democratie is het gelijk aan de kiezer, naar diens motieven wordt niet gevraagd. Daarbij is het zo dat de meeste stemmen gelden. Hoe klein of hoe groot een meerderheid is, raakt misschien de beeldvorming, niet de legitimiteit. In ieder geval is een nipte meerderheid op Taiwan nog altijd geloofwaardiger dan de 98,98 procent die op het Chinese vasteland bij verkiezingen gebruikelijk is. De waarnemers van de Europese Unie kwalificeerden het verloop van de verkiezingen als eerlijk.

Op 26 maart jongstleden heeft de onafhankelijke Taiwanese Kiesraad de verkiezingsuitslag officieel vastgesteld en Chen tot winnaar uitgeroepen. Hierop volgden hevige protesten. Meer dan 500.000 aanhangers van Lien Chan en James Soong (Pan Blue) demonstreerden in het regeringscentrum van Taipei tegen deze uitkomst. Ook Beijing mengde zich in de interne aangelegenheden van Taiwan door met militair ingrijpen te dreigen. Washington feliciteerde Chen daarop met diens officiële herverkiezing. Een duidelijk signaal naar de Volksrepubliek en naar Taiwan. Chen is inmiddels op 20 mei jongstleden voor een tweede ambtstermijn geïnaugureerd. Het Hooggerechtshof dient medio dit jaar, per stem, de resterende 40.000 betwiste stemmen te beoordelen. Chen heeft bij voorbaat aangegeven zich bij de uitslag neer te zullen leggen. Het is statistisch uitgesloten dat Chen, die met 30.000 stemmen de verkiezingen won, achteraf alsnog de verkiezingen zal verliezen. Ook is een officieel onderzoek naar de moordaanslag op Chen en Lu ingesteld, waarbij onafhankelijke Amerikaanse ballistische en forensische experts worden ingeschakeld. Chen kiest dus voor openheid en de weg van het recht. De DPP en TSU (Pan Green) hebben zich niet laten provoceren en hebben de straten gemedend.

China heeft de democratisch gekozen Chen vier jaar lang genegeerd en beledigd. Chantage is niet beloofd. Inmiddels zit Chen steviger in het zadel dan ooit. In vergelijking tot vier jaar geleden heeft Chen een stevige verkiezingswinst weten te boeken (van circa 39 procent in 2000 naar meer dan 50 procent nu). Meer dan twee miljoen Taiwanese hebben op 28 februari jongstleden een vijfhonderd kilometer lange menselijke muur van Noord naar Zuid gevormd om tegen China's chantagepolitiek te protesteren. De beide referenda, die gelijktijdig met de presidentsverkiezingen werden gehouden, zijn weliswaar ongelukkig verklaard, maar werpen hun schaduw vooruit. Het feit

dat ze werden gehouden, heeft het politieke landschap in Taiwan voorgoed veranderd. Het democratische recht referenda te houden, valt niet meer terug te draaien. Tevens zal een discussie over de hoge geldigheidsdrempel worden gevoerd. Nu moet meer dan vijftig procent van het electoraat zijn stem hebben uitgebracht, wil een referendum geldig zijn. De meer dan 45 procent van de kiezers, die op 20 maart jongstleden zijn stem uitbrachten, mag dan onvoldoende zijn geweest, het blijft een zeer hoge score. De meer dan negentig procent van de kiezers die aan de referenda deelnam, steunde de regering en sprak zich tegen de Chinese militaire dreiging en vóór verhoging van het Taiwanese defensiebudget uit. Beide onderwerpen waren aan het electoraat voorgelegd. Dat zijn allemaal relevante feiten, die aantonen dat het kamp voor de hereniging met China afkalft. De jeugd is pro-DPP, pro-Chen, pro-democratie, pro-internationale samenwerking en pro-Taiwan. Deze ontwikkeling zal uiteindelijk ook de KMT beïnvloeden. Nog vier jaar oppositie zal een *blessing in disguise* voor de KMT zijn. Nadat de oude partijtjegers zijn afgeserveerd, komt een nieuwe politieke generatie aan bod, die de KMT nieuw leven zal bieden. De KMT zal Taiwanese en minder Chinees worden. Waar Chen heeft beloofd de onafhankelijkheid van Taiwan niet uit te roepen en het pro-herenigingskamp aan relevantie verliest, zal een pro-status-quo-consensus ontstaan.

Eind 2004 worden op Taiwan parlementsverkiezingen gehouden, die de politieke armslag van Chen kunnen vergroten. China bewijst zichzelf, de bevolking van Taiwan en de internationale gemeenschap een grote dienst om, zonder voorwaarden vooraf, met Chen te gaan praten over ontspanning en samenwerking in de Straat van Taiwan. China is flexibel waar het gaat om het combineren van communistische ideologie en kapitalisme naar Westers model. China zou diezelfde flexibiliteit moeten kunnen opbrengen waar het gaat om zijn 'Eén-China'-politiek en het op lange termijn min of meer stilzwijgend aanvaarden van het zelfbeschikkingsrecht voor de bevolking van Taiwan (Republiek China), dat overigens volkenrechtelijk nooit deel heeft uitgemaakt van de Chinese Volksrepubliek. Indien China kan kiezen tussen politiek isolement en economische terugslag en een meer flexibele politiek ten opzichte van Taiwan, zal het voor het laatste kiezen.

Voor de goede orde. Taiwan was van 1895 tot 1945

een Japanse kolonie. In 1895 stond het Chinese Keizerrijk de soevereiniteit over Taiwan 'voor de eeuwigheid' af aan Japan. In het Vredesverdrag van San Francisco (1952) deed Japan formeel afstand van zijn soevereiniteit over Taiwan, zonder dat deze aan enig ander land werd overgedragen. In 1949 werd de Volksrepubliek China uitgeroepen en trok de president van de Republiek China, Chiang Kai-shek, zich met diens nationalistische leger op Taiwan terug. Op de kwalificatie door Beijing van Taiwan als 'afvallige provincie' van de Volksrepubliek China valt daarom veel af te dingen. Wie spreekt over 'Eén China' moet zich daarbij steeds de vraag stellen 'Welk China?' Het Chinese Keizerrijk? De Republiek China van vóór 1949? Of de Volksrepubliek China ná 1949? Los van zijn volkenrechtelijke status, heeft Taiwan zich geheel anders ontwikkeld dan het Chinese vasteland. Dat zijn geen politieke uitspraken, dat zijn realiteiten.

De vasteland-Chinezen Chiang Kai-shek en later diens zoon Chiang Ching-kuo regeerden Taiwan tot 1988. Chiang Kai-shek bestierde Taiwan met ijzeren hand. Hij streefde daarbij de herovering van het vasteland na. Hij beschouwde zich als de wettige president van de Republiek China, die zowel het vasteland als Taiwan omvatte. Chiang Ching-kuo verzachtte het regime van zijn vader. Voorts was voor hem 'Eén China' de uitkomst van een vreedzame hereniging van een gedemocratiseerd vasteland dat het communisme had afgezworen met de Republiek China op Taiwan. Chiang Ching-kuo liet geruisloos de fictie vallen dat hij president was van het gehele China. De Republiek China werd de facto gelijkgesteld aan het territorium van Taiwan en een aantal kleinere eilanden. Na vastelander Chiang Ching-kuo werd de autochtone Taiwanese Lee Teng-hui door het parlement tot president gekozen. In 1992 werden de eerste volledig vrije parlementsverkiezingen gehouden en werd Lee als president herkozen. Vijf jaar eerder, in 1987, was de staat van beleg reeds opgeheven. In 1994 werden de burgemeesters van Taipei en Kaohsiung direct door de bevolking gekozen. In 1996 vonden de eerste directe presidentsverkiezingen plaats. De KMT-leider Lee werd met een direct mandaat herkozen. In 2000 won de oppositionele presidentskandidaat Chen Shui-bian en verstevigde de Democratic Progressive Party van president Chen en de Taiwanese Solidarity Union (TSU) van de inmiddels uit de KMT getreden oud-president Lee hun positie in de par-

lementsverkiezingen. In 2004 werd het referendum in de Taiwanese politiek geïntroduceerd en werd Chen als president herkozen.

Taiwan is inmiddels een volwassen democratie met een vrije pers, gelijke rechten voor man en vrouw, een openmarkteconomie, een onafhankelijke rechterlijke macht, een politiek-neutrale bureaucratie en het politieke primaat over de strijdkrachten. Taiwanese vrouwen spelen in toenemende mate een belangrijke rol in maatschappij, de politiek en het zakenleven. President Chen maakt geen gebruik van zijn verschoningsrecht en immuniteit, maar is steeds bereid in rechtszaken over, bijvoorbeeld, politieke corruptie te getuigen. Hij is een president naast de rode looper.

Chen heeft bij zijn installatie als president in mei 2000 verklaard de onafhankelijkheid van Taiwan niet te zullen uitroepen. Hij zet zich in voor het behoud van de status-quo tussen de Volksrepubliek China en Taiwan. Chen heeft de afgelopen vier jaar woord gehouden. In zijn tweede en tevens grondwettelijk laatste periode als president zal Chen de status-quo handhaven, zo verklaarde hij bij zijn inauguratie in 2004. Binnen deze status-quo zal Chen zich ten volle inzetten om de democratie in Taiwan verder te versterken. Chen wil een nieuwe grondwet invoeren, die is toegesneden op omstandigheden van Taiwan met zijn 23 miljoen inwoners. De huidige grondwet van de Republiek China is ontworpen voor het immens grote vasteland met thans circa 1,3 miljard inwoners. Chen wil het parlement verkleinen en meer bevoegdheden geven. Hij wil de democratische verworvenheden, waaronder het recht van de bevolking om referenda te initiëren, in de grondwet verankeren. Chen wil voorkomen dat zijn opvolgers de mogelijkheid hebben om zonder de instemming van de bevolking de status-quo met de Volksrepubliek te veranderen. Alle onderwerpen die de soevereiniteit van Taiwan raken, zullen buiten beschouwing blijven. Chen steekt nadrukkelijk de hand uit naar de Volksrepubliek. Hij verklaarde zelfs te begrijpen dat China voorlopig vasthoudt aan zijn 'Eén-China'-politiek. Chen wil de onderhandelingen met China daarom zonder voorwaarden vooraf voeren. China wil alleen met Taiwan spreken indien het expliciet aangeeft een onlosmakelijk onderdeel van de Volksrepubliek te zijn.

De internationale gemeenschap heeft zich van ondubbelzinnige steun aan de democratie op Taiwan onthouden.

De Franse president Chirac heeft zich tegen het recht van de Taiwanese gekeerd om zich door middel van referenda politiek uit te spreken. Frankrijk heeft aan de vooravond van de presidentsverkiezingen gezamenlijke marine-oefeningen in de nabijheid van Taiwan gehouden en zo bijgedragen aan de morele chantage van de Taiwanese kiezers. De democratisch gekozen president en vice-president van Taiwan en hun premier en ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie mogen niet vrij reizen. De lidstaten van de Europese Unie weigeren hun zelfs transit-visa te verstrekken voor privé-bezoeken. Zelfs ten tijde van de SARS-crisis kon Taiwan geen gebruik maken van het netwerk en van de expertise van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO). De Chinese ambassadeur bij de WHO verklaarde zelfs ten tijde van de massale uitbraak van SARS in de media: 'Who cares about Taiwan'. Het Westen zweeg. In mei 2004 stemden de lidstaten van de Europese Unie in de World Health Assembly tegen het voorstel om Taiwan waarnemer bij de WHO te maken. In hun gemeenschappelijke stemverklaring gaven zij wel aan dat de praktische samenwerking tussen Taiwan en de WHO uitgebreid zou moeten worden. In tegenstelling tot de Verenigde Staten lijkt de kwestie China-Taiwan voor de Europese Unie *too hot to handle*.

President Chen heeft een democratiseringsagenda. Hij accepteert de status-quo. Chen is bereid zonder voorwaarden vooraf met China te praten. Taiwan is inmiddels een constructief lid van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) en van de Asia Pacific Economic Co-operation (APEC).

Steun aan de democraten in Taiwan, Hongkong en Macao opent voor 1,3 miljard Chinezen op het vasteland het perspectief op een betere toekomst. De Olympische Spelen worden in 2008 in Beijing gehouden. Hiermee zullen de ogen van de wereld op China zijn gericht. Het Volkscongres heeft de bescherming van privé-eigendom en de rechten van de mens in de Chinese grondwet opgenomen. De Chinese economie is *booming*. De internationale contacten van de Volksrepubliek nemen toe. Internet zal zich ook in China tot een niet te controleren venster op de wereld ontwikkelen. Taiwan is daarmee een voorbeeld voor de Chinezen, die contact willen maken met hun broeders overzee. Wat in Taiwan kan, is ook in China mogelijk: een onvermijdelijke overgang van dictatuur via autocratie

naar democratie. De ontvoogding van de individuele Chinees zal niet tot privé-eigendom beperkt blijven. Westerse politici, zoals president Chirac, zullen zich moeten realiseren dat zij met de rug tegen de geschiedenis staan indien zij denken dat het intimideren van de democratie op Taiwan hen op de lange duur zal helpen in een veranderend China. Voor Taiwan zal gelden dat de tijd voor oplossingen zal zorgen. Een democratischer China zal geen behoefte hebben om mededemocraten in Taiwan vrije keuzes te ontzeggen, laat staan oorlog met hen te voeren.

China zal flexibeler blijken dan wie ook had gedacht. De Volksrepubliek Mongolië en Taiwan behoorden beide tot het Chinese Keizerrijk. Mongolië scheidde zich onder Sovjet-invloed van de Republiek China af. Taiwan werd reeds eerder door Chinese keizer aan Japan afgestaan. Mongolië en China onderhouden inmiddels goede politieke en economische betrekkingen. Mongolië wordt niet (meer) als provincie van China beschouwd. Het is onlogisch dat Taiwan door een gemoderniseerd en gedemocratiseerd China op den duur anders behandeld zal worden dan Mongolië. Over hun verhouding tot China zullen de Taiwanese zelf moeten beslissen. Chinese flexibiliteit wordt echter bevorderd door een rechte rug in het Westen waar het de steun aan de democratie op Taiwan betreft. Onze handelsbelangen in China worden het best gediend met zo'n rechte rug.

Chen kan door Beijing niet meer genegeerd worden. Zolang hij zich houdt aan zijn politiek van handhaving van de status-quo met China in combinatie met consolidatie en versterking van de democratie, modernisering van de samenleving en van de economie, en uitbouw van zijn internationale politieke netwerk, is de tijd aan zijn kant. Aan de kant van Taiwan.

Mr. drs. J.C. van Baalen is lid van de VVD-fractie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij schreef deze bijdrage als vice-president van de Liberale Internationale, de internationale federatie van liberale politieke partijen, waartoe in Nederland de VVD en D66, en in Taiwan de DPP behoren. Op persoonlijke titel adviseert hij de Taiwanese president en DPP-partijleider Chen Shui-bian regelmatig over internationale politieke ontwikkelingen, mensenrechten en verkiezingscampagnes.

VERZUIM IS EEN KEUZE

CAROLA ROETERS

Verzuim is niet alleen iets waartoe mensen gedwongen worden ten gevolge van ziekte, maar kan ook een keuze zijn, zo betoogt de auteur van dit artikel. Deze keuze kan gebaseerd zijn op verkeerde aannames over de relatie tussen werken en ziek zijn, of kan een uiting zijn van onderliggende problematiek die lang niet altijd met het werk te maken heeft. Het is daarom belangrijk om bij het maken van sociale wetgeving met deze inzichten rekening te houden.

INLEIDING

In Nederland is sinds enkele jaren een verandering merkbaar in verzuimgedrag. Begin jaren negentig wees premier Lubbers met de uitspraak 'Nederland is ziek!' voor het eerst op de noodzaak tot verandering. Overheerste tot dan toe de overtuiging dat ziekte en arbeidsongeschiktheid slechts willoze, afhankelijke slachtoffers opleverde, vanaf dat moment werd de verantwoordelijkheid van de werkgever met betrekking tot verzuim duidelijk. De 'slachtoffertheorie' en de daaraan verbonden uitgaven zoals uitkeringen door de overheid bleken niet langer betaalbaar te zijn. Vervolgens vertaalde de overheid dit inzicht in aangepaste sociale wetgeving die de afgelopen jaren in rap tempo is in- en uitgevoerd. Deze wetgeving stelde in eerste instantie de werkgevers verantwoordelijk voor het hoge verzuim en de hoge instroom in de WAO. Met de Wet Verbetering Poortwachter kan voor het eerst ook de werknemer verantwoordelijk gehouden worden voor een deel van het verzuim.

Sinds 1 januari 2004 is het 'tweede-ziektewetjaar' ingegaan. Dit betekent dat een arbeidsongeschikte werknemer pas na twee jaar arbeidsongeschiktheid recht kan krijgen op een WAO-uitkering. De werkgever is verplicht

het salaris van de verzuimende medewerker gedurende deze twee jaren geheel dan wel gedeeltelijk (tweede jaar: 70 procent) te blijven betalen. De WAO op zijn beurt zal drastische wijzigingen ondergaan, zoals nu in de nieuwe plannen is ontvouwd. In deze nieuwe plannen ligt besloten dat er veel nadruk komt te liggen op het verkrijgen van een zogenaamde 80-100-status. Dit houdt een uitkering van 75 procent (tegen 70 procent nu) in. Er zal veel druk komen te liggen op de verzekeringsarts van het UWV (Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen), die de macht heeft om deze status toe te wijzen. Zowel de werkgever (die dan al twee jaar het salaris heeft doorbetaald) als de werknemer (die op dat moment al twee jaar arbeidsongeschikt is en gezien zijn afgenomen kansen op de arbeidsmarkt zal opteren voor een 75-procentuitkering eerder dan van restcapaciteit gebruik te maken) als ook de bedrijfsarts (die betrokkene ook al twee jaar volledig arbeidsongeschikt heeft bevonden, al dan niet terecht) zullen druk uitoefenen op de verzekeringsarts om deze status aan de patiënt toe te wijzen. Verwacht mag dan worden dat deze groep WAO'ers in verhouding sterk zal toenemen. Des te belangrijker is het dus om in de twee jaar daarvoor veel aandacht te hebben voor rest-arbeidscapaciteiten van de verzuimende medewerker en onlosmakelijk is daaraan een behoorlijk stuk eigen verantwoordelijkheid van betrokkene verbonden. Echter, zolang de beeldvorming van vooral werknemers maar ook van werkgevers met betrekking tot ziekteverzuim is verwrongen, lijkt het mislukken van ook de nieuwe WAO-plannen onvermijdelijk.

Daar waar werkgevers echter vooral voor het preventieve deel van arbeidsgerelateerd verzuim verantwoordelijk worden gehouden, kan de werknemer nog maar nauwelijks aangesproken worden op zijn verant-

woordelijkheid om verzuim te voorkomen. Werkgevers dienen arbovoorzieningen, arbowetgeving en strikte milieu-, welzijns- en veiligheidsnormeringen voor hun rekening te nemen. Maar aan de werknemerszijde blijkt het al lange tijd erg moeizaam om zelfdestructieve 'hobby's' als roken, alcohol- en drugsmisbruik aan te pakken. Laat staan minder in het oog springende oorzaken als te weinig beweging en verkeerd eten. Toch blijkt het grootste deel van het verzuim niet direct voort te komen uit deze gewoonten, maar uit de keuze voor verzuim van het individu. Een keuze waar verkeerde aannames en achterliggende andere problematiek aan ten grondslag kunnen liggen.

VERZUIM IS EEN KEUZE

Verzuim bestaat voor een deel uit 'wit' verzuim en voor een deel uit 'grijs' verzuim. Het 'witte' verzuim is op korte termijn nauwelijks te beïnvloeden en houdt in: al het verzuim dat voortkomt uit bijvoorbeeld ziekenhuisopnames, ziektes die bedlegerigheid verlangen en andere aandoeningen die ook het dagelijks functioneren direct en in hevige mate beïnvloeden. Dit deel is ongeveer twee tot drie procent van het totale verzuim. Hieronder valt het zogenaamde 'incidentele' verzuim, dat wil zeggen: onvermijdelijk verzuim wat gemiddeld per werknemer 1,2 keer per jaar voorkomt. Het andere deel van het verzuim, het verzuim dat wel te beïnvloeden is, noemen we 'grijs'. Hierin komen grote verschillen in ziektegedrag tot uiting. Waarom gaat de ene persoon met hoofdpijn gewoon door met werken en meldt de andere zich ziek? Onnodig langdurig verzuim valt hieronder; wat in een aantal gevallen op termijn kan leiden (en heeft geleid) tot een vermijdbare WAO-status. In dit artikel ligt de nadruk op het 'grijze' verzuim. Het verzuim dat door gedrag beïnvloedbaar is.

De veranderde sociale wetgeving heeft, maatschappelijk gezien, ook op opvattingen en ideeën rondom verzuim invloed gehad. Voorheen – en nog steeds bij grote groepen mensen – gold de stelling: 'Ziek is ziek'. Ziekte overkwam je, daar had je geen enkele invloed op, en deze houding dwarde de zieke in een slachtofferrol. De patiënt diende op bed te liggen, volledig verzorgd te worden en vooral geen initiatieven te tonen. Hij had slechts de goedbedoelde adviezen van echtgenoot, buurvrouw en eventueel huisarts op te volgen. Pas bij volledig herstel werd

hervatting van het werk overwogen. Het werk werd hier dus gezien als ziekte-onderhoudende factor.

Sinds enkele jaren doet ook de opvatting 'Verzuim is een keuze' opgang. Volgens deze opvatting kiezen mensen in een aantal gevallen ervoor hun problematiek uit de weg te gaan door niet te werken. Dit heeft dus in veel mindere mate te maken met de aandoening *an sich*, maar des te meer met de achterliggende overtuigingen en eventueel onderliggende problematiek.

WELKE KEUZES ALS BASIS VOOR VERZUIM?

Dat er een duidelijk keuze-element in verzuim zit, heeft Johan Stekelenburg, voormalig burgemeester van Tilburg, wel bewezen. Hij werkte ondanks zijn ziekte door tot drie dagen voor zijn overlijden. Een vrij extreem voorbeeld, maar het geeft wel duidelijk aan dat er dus wel degelijk een keuze-element in verzuim aanwezig is. In het algemeen kun je je afvragen of het werk (ook in aangepaste vorm) niet uitgevoerd kan worden als er nog een normaal dagpatroon mogelijk is en het functioneren thuis en in de sociale omgeving niet belemmerd wordt. Vaak is het best mogelijk om aangepaste werkzaamheden te verrichten. En dit wordt dan ook vanuit de Wet Verbetering Poortwachter min of meer verplicht gesteld.

Wat houden nu die overtuigingen in en over wat voor soort onderliggende problematiek hebben we het dan? In dit artikel heb ik het eerst over het 'grijze' verzuim door op enkele overtuigingen en onderliggende problematiek van werknemerszijde in te gaan, om vervolgens iets te zeggen over overtuigingen van werkgeverszijde.

De overtuiging: 'Met pijn kan je niet werken.'

Deze overtuiging is erg sterk en overheerst bij allochtonen, maar ook bij autochtone Nederlanders. Als je iemand vraagt waarom hij of zij niet aan het werk is, krijg je regelmatig als antwoord: 'Ik heb pijn.' Die pijn blijkt er vaak in alle omstandigheden te zijn, dus zowel op het werk als thuis. Waarom thuiszitten dan beter is, is ook voor de betreffende persoon moeilijk aan te geven. Het is in veel gevallen in ieder geval niet de oplossing voor het aangegeven probleem 'pijn'. Pijnstillers innemen zou wel een oplossing kunnen zijn. Maar dit wordt nogal eens als een principiële kwestie niet eens overwogen.

Als de pijn veroorzaakt wordt door het uitvoeren

van de werkzaamheden, dan zal het tot de mogelijkheden moeten behoren om tijdelijk de pijnveroorzakende aspecten uit het werk te lichten. Dat is ook wat de bedrijfsartsen tegenwoordig vaak adviseren en wat gestimuleerd wordt vanuit de wetgever. Als de pijn zo hevig is dat de concentratie aangetast wordt, moet je je uiteraard afvragen of werken op dat moment verstandig is. Deze situatie komt echter slechts zelden voor.

De overtuiging: 'Ik ben ziek en anderen hebben een probleem.'
In de eerste plaats wordt door velen 'ziekte' en 'arbeidsongeschiktheid' als synoniem gezien. Echter, deze begrippen zijn slechts in enkele gevallen onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zo kan iemand met een duidelijke, herkenbare ziekte uitstekend in staat zijn de eigen werkzaamheden te verrichten. Een voorbeeld hiervan vindt u in Diabetes Mellitus (suikerziekte) waarbij mensen met een regelmatige baan, die goed ingesteld zijn en die niet alleen werken, volledig arbeidsgeschikt kunnen zijn. Andere, herkenbare voorbeelden zijn: epilepsie, HIV-geïnfecteerden en sommige invaliden. Uiteraard hangt de arbeidsgeschiktheid mede af van de aard en soort werkzaamheden en de belemmeringen die de betreffende persoon ondervindt van zijn aandoening en/of gebrek.

Andersom dient er voor het verkrijgen van een WAO-uitkering wel sprake te zijn van een ziekte en/of gebrek als basis voor de geconstateerde arbeidsongeschiktheid. Klachten als 'hoofdpijn', 'slecht slapen' (spanningsklachten) of 'moeheid' zonder onderliggende medische diagnose zouden als basis voor de WAO in principe niet in aanmerking dienen te komen.

In de tweede plaats geldt voor een aantal verzuimende patiënten dat zij graag de verantwoordelijkheid voor het oplossen van de oorzaken van het probleem willen afweten op de werkgever. De werkgever dient een aangepaste of andere functie te vinden en de werknemer is niet verplicht om actief deel te nemen aan dit zoekproces. Ook niet als de oorzaak van de arbeidsongeschiktheid niet arbeidsgerelateerd is. Wel is de patiënt verplicht aangepast werk te accepteren, op uiteindelijk straffe van ontslag.

De overtuiging: 'Werken is ziekmakend.'
Uiteraard kan deze overtuiging werkelijk gelden voor een zeer beperkte groep functies en werkzaamheden. In dit

geval wordt echter geduid op de overtuiging in algemeen gebruik. Vaak wordt werk gezien als een ziekmakende factor. Dit is spijtig, te meer omdat gebleken is dat werk een sterk herstellende of therapeutische werking kan hebben. Doorgaan met werken kan juist in een aantal situaties tot versneld herstel leiden. Werk kan afleiding bieden, mede door het contact met collega's. Bovendien kan werken ook het gevoel geven op nog enkele aspecten van het leven controle of grip te hebben. Dit, gecombineerd met het gevoel nuttig bezig te zijn, kan de betreffende persoon een positief gevoel geven, wat in een aantal situaties kan leiden tot versneld herstel. Vooral lichte psychische klachten varen wel bij hervatting van werkzaamheden in tegenstelling tot een afwachtende houding op de bank thuis.

Een opvatting die overigens nog niet altijd gedeeld wordt door huisartsen, fysiotherapeuten en psychologen. Vaak adviseren zij hun patiënt om vooral nog niet aan het werk te gaan, terwijl zij soms niet eens weten welk soort werk de patiënt verricht. Zij zien werk veelal nog als ziekmakende factor. Overigens is hierin wel een kentering merkbaar: steeds meer fysiotherapeuten, huisartsen en psychologen beginnen de therapeutische invloed van werken te erkennen.

WELKE KEUZES VEROORZAKEN DE HOUDING VAN DE WERKGEVERS?

En hoe is het dan met de houding van werkgevers? Ook zij kennen enkele overtuigingen die het uitvoeren van goed sociaal beleid danig belemmeren.

De overtuiging: 'Mensen met een WAO-verleden zijn niet geschikt.'

De wetgever heeft ervoor gezorgd dat de werkgever bij het aannemen van ex-WAO'ers volledig financieel geparereerd wordt. Echter, vooral grotere werkgevers zijn gebaat bij het aanblijven van medewerkers, omdat zij ook op grote schaal direct financieel schade lijden als zij niet aanblijven. De heersende gedachte dat mensen met een WAO-verleden eerder en langduriger verzuimen dan mensen zonder een dergelijk verleden, maakt dat mensen zonder WAO-verleden eerder zullen worden aangenomen dan mensen met. Dit terwijl er geen sprake is van een financieel risico en er zelfs gelden beschikbaar zijn

voor werkgevers om juist deze groep 'arbeidsgehandicapten' aan te kunnen nemen.

De overtuiging: 'Mensen met een vlekje verzuimen eerder en langer.'

De ervaring leert dat chronisch zieken en gehandicapten bijzonder gemotiveerd zijn om werkzaam te worden en te blijven. Mocht continuïteit van de dienstverlening voor de betreffende werkgever een belangrijk issue zijn, dan is vaak juist binnen deze groep medewerkers grote loyaliteit en verantwoordelijkheidsgevoel te vinden. Daarbij geldt dat de overheid voorzien heeft in een heel scala aan 'financiële reparaties' mocht toch blijken dat medewerkers uit deze groep vaker dan wel langduriger verzuimen dan verwacht werd.

En last but not least de overtuiging: 'Medewerkers zijn liever lui dan moe en dienen in het gareel gehouden te worden.'

Werkgevers met deze ideeën nemen gelukkig langzaam maar zeker in aantal af. Maar ze bestaan nog steeds en zoeken hun heil om verzuim tegen te gaan in het controleren van verzuimende medewerkers en het opleggen van harde maatregelen. Over het algemeen kan gesteld worden dat mensen een baan kiezen bij een bepaalde werkgever vanwege de inhoud en de secundaire omstandigheden. Ze komen echter 's morgens hun bed uit vanwege hun leidinggevende en hun collega's die ze niet teleur willen stellen. Controlemiddelen en intimiderend gedrag van de leidinggevende zullen slechts zelden leiden tot een groter loyaliteitsgevoel van de medewerkers. Men zal moeten investeren in gezonde verhoudingen en relaties tussen leidinggevend en medewerkers.

CONCLUSIES

Het is dus belangrijk bij verzuimende medewerkers achter de werkelijke problemen te komen. Waarom kiest iemand voor verzuim? Achter de klachten die het 'grijze' verzuim veroorzaken, kan een hierboven beschreven overtuiging, maar ook een heel scala aan problemen schuilgaan. Waarom kiest iemand met hoofdpijn voor thuisblijven? Mogelijk speelt een conflict op de werkvloer

of zijn er in de thuisituatie problemen. Duidelijk is dat er over deze problematiek gesproken moet worden en naar hulpverlening of andere oplossingen gezocht moet worden. Helder is in ieder geval wel dat thuisblijven en wachten tot het overgaat vaak de minst goede oplossing is.

De sociale wetgeving was tot nu toe sterk gericht op de werkgevers. De oorzaken voor verzuim werden vooral daar gezocht en veel maatregelen zijn dan ook genomen en uitgevoerd vanuit de verantwoordelijkheid van de werkgevers. Toch lijkt dit maar ten dele de oplossing van het probleem. Ook de werknemers hebben een eigen verantwoordelijkheid voor het ontstaan en in stand houden van verzuim. Echter, de sociale wetgeving is nog niet ingericht op deze vorm van eigen verantwoordelijkheid. Pas in de laatste wet (Wet Verbetering Poortwachter) kan de werknemer verplicht gesteld worden om aan zijn herstel te werken (wat problemen kan geven met het integriteitbeginsel; wat bijvoorbeeld als iemand met een depressie weigert medicatie in te nemen?) en om aangepast werk te accepteren. Maar in het traject voor het ontstaan van verzuim speelt de verantwoordelijkheid van de individuele werknemer nog nauwelijks een rol. In deze tijd, waarin we steeds meer toegaan naar de consequenties aanvaarden van eigen gedrag en eigen beslissingen, kun je je afvragen of de balans zoals die nu in de sociale wetgeving verankerd ligt terecht doorslaat naar de werkgeverszijde.

Er moet dus gewerkt worden aan een betere beeldvorming en als ondersteuning hieraan: betere regelgeving waarbij werknemers en werkgevers allebei verantwoordelijk gesteld kunnen worden, maar ieder voor zijn eigen deel. Pas dan liggen de verantwoordelijkheden voor verzuim op de juiste plek en in de juiste verhoudingen en kunnen we werkelijk gaan kiezen voor een lager verzuim!

Ir. C.E. Roeters studeerde technische bedrijfskunde aan de Technische Universiteit van Eindhoven en geneeskunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Zij werkte o.a. als IVF-arts, assistent gynaecologie, bedrijfsartsadviseur en verzekeringsarts. Tegenwoordig leidt zij basisartsen op tot junior bedrijfsarts om ze vervolgens te detacheren bij verschillende Arbo-diensten.

VRIJE MARKT EN CIVIL SOCIETY

DE LIBERALE ERFENIS VAN WILHELM RÖPKE

JERKER SPITS

Was Wilhelm Röpke in de eerste helft van de vorige eeuw nog een invloedrijke liberaal, inmiddels is hij bijna vergeten. Bestudering van de werken van Röpke, vindt de auteur, zou echter antwoorden kunnen opleveren voor vraagstukken van nu, zoals de verhouding tussen markt en moraal. Röpke zag namelijk in dat steeds verder oprukkend individualisme en kapitalisme een bedreiging kunnen vormen voor de deugden die voor een markteconomie juist zo belangrijk zijn: standvastigheid, trouw, plichtsbesef en dienstbaarheid aan anderen. Hedendaagse liberalen zouden met zijn erfenis hun voordeel moeten doen.

De Duitse econoom Wilhelm Röpke (1899-1966) probeerde in zijn geschriften het liberale marktdenken met een conservatieve kritiek op de moderne maatschappij te verenigen. Met zijn pleidooi voor een gematigd kapitalisme groeide Röpke in de jaren vijftig van de twintigste eeuw uit tot een van de voornaamste geestelijke vaders van de *soziale Marktwirtschaft*, zoals de Bondsrepubliek deze tot op de dag van vandaag kent. Ook buiten de Duitse grenzen ging van zijn geschriften een grote invloed uit. Röpke behoorde op het gebied van economie en maatschappijkunde tot de meest gelezen auteurs van zijn tijd. Vandaag de dag echter lijkt Röpke tot de haast vergeten grootheden van de liberale traditie te behoren. Ten onrechte: zijn geschriften zijn van een blijvende actualiteit. Zij reiken bruikbare inzichten aan voor een politiek die meer wil zijn dan een beleid dat louter in het teken staat van economische doelmatigheid. In dit artikel schets ik, na een beknopte biografie, de belangrijkste gedachten van Röpke en zal hun kracht en betekenis voor de huidige liberale gedachtevorming toelichten.

WILHELM RÖPKE EN DE 'CIVITAS HUMANA'

Wilhelm Röpke werd in 1899 in het plaatsje Schwarmstadt bij Hannover geboren. Zijn vader was plattelandsdokter en de jonge Röpke groeide in een agrarische omgeving op. Röpke promoveerde in 1921 op de Duitse kalimijnbouw en werd in 1924 op de leeftijd van 25 jaar professor aan de universiteit van Jena. Röpke was toen de jongste professor in het gehele Duitse taalgebied. In 1930 werd Röpke lid van een rijkscommissie ter bestrijding van de economische crisis (*Kommission zum Studium der Arbeitslosenfrage*) en stelde hij investeringen van de kant van de staat en een vergroting van het staatskrediet voor, hoewel hij in principe uiterst kritisch stond ten opzichte van een ingrijpen van de staat in de economie, zoals dit met name door John Maynard Keynes bepleit werd. In het voorjaar van 1933 werd Röpke door de nazi's verboden verder college te geven, omdat hij een van het nationaal-socialisme sterk afwijkende economische theorie verkondigde. Al in 1930 had Röpke zijn landgenoten enkele dagen voor de verkiezingen voor de Rijksdag op 14 september gewaarschuwd: 'Niemand, die op 14 september op de nationaal-socialisten stemt, zal later kunnen zeggen, dat hij niet wist, wat hieruit zou kunnen ontstaan. Hij moet weten, dat hij voor chaos in plaats van orde, vernietiging in plaats van opbouw stemt. Hij moet weten, dat hij voor oorlog naar binnen en naar buiten toe, voor zinloze vernietiging kiest (...). Medeschuldig wordt u, als u nationaal-socialistisch stemt of voor een partij kiest, die geen bedenkingen heeft, met de nationaal-socialisten een regering te vormen.'

Als een van de eerste Duitse hoogleraren was Röpke genoodzaakt zijn land te verlaten. Hij emigreerde in 1935 naar Istanbul, waar hij samen met de tevens geëmigreerde socioloog en historicus Alexander Rüstow het sociaal-

wetenschappelijk instituut aan de universiteit van Istanbul oprichtte. In 1937 werd Röpke professor in Genève aan het *Institut universitaire des hautes études internationales*. Na de Tweede Wereldoorlog groeide Röpke uit tot een van de belangrijkste Duitse economen.² Wilhelm Röpke stierf in 1966 in Cologny bij Genève. Zijn publicatielijst omvat meer dan achthonderd titels, waaronder vele boeken, memoranda voor de bondsregering (o.a. *Ist die deutsche Wirtschaftspolitik richtig*, 1950), voordrachten en artikelen voor kranten en tijdschriften. Tot zijn bekendste werken behoren *Civitas Humana* (1944), *Maß und Mitte* (1950) en *Jenseits von Angebot und Nachfrage* (1958).³

Wat waren nu de voornaamste gedachten van Röpke? En waarom kan men stellen dat van zijn geschriften een blijvende actualiteit uitgaat? Röpke heeft geen eigen nieuwe economische theorie ontwikkeld, zoals dit vóór hem bijvoorbeeld door Keynes gedaan is. Röpke deed in zijn geschriften een poging het liberale marktprincipe met een conservatieve kritiek op de moderne maatschappij te verbinden. Op deze manier zocht hij naar een derde weg tussen *laissez faire* kapitalisme en een door de staat geleide economie. Röpke ging uit van een spanningsveld tussen een consequent toegepast liberalisme en waarden die hij voor een goed functioneren van de maatschappij noodzakelijk achtte. Als gematigd conservatief huiverde Röpke voor de toepassing van de wetten van de markt op terreinen die buiten het bereik van de economie vallen.

In de combinatie van rationalisme, verregaande verwetenschappelijking, moreel relativisme en stijgende welvaart zag Röpke een groot gevaar. Hij legde in zijn boeken en artikelen dan ook de nadruk op immateriële waarden, het belang van historisch gegroeide kaders en de noodzaak van wat hij *vorkapitalistische Reserven* noemde. Röpke benadrukte dat de mens van nature een elementaire behoefte heeft aan 'inbedding', 'binding' en 'hechte worteling' en als deze behoeften niet bevredigd worden, hij onverwacht, maar in elk geval heftig en mogelijk zelfs gewelddadig zal reageren. De markt is volgens Röpke een *Moralverzehrer*⁴, een 'verterer van moraal', die om morele regeneratie vraagt in markt vrije zones. Bovendien is de mens volgens Röpke op *vorkapitalistische Reserven* aangevallen, als men wil dat de economie zich verder ontwikkelt. Door verregaand individualisme en ongebreideld

kapitalisme zouden namelijk precies die middelen kunnen verdwijnen die voor een markteconomie zo belangrijk zijn: deugden als standvastigheid, trouw, plichtsbesef en dienstbaarheid aan anderen. Deze reserves moesten volgens Röpke gemobiliseerd worden omdat anders de grondslag van kapitaalgebruik, de menselijke psyche, in gevaar komt. Röpke wees in dit kader op een onderzoek van Amerikaanse bedrijfspsychologen waaruit de noodzaak blijkt van een hechte binding van de werknemers aan hun leefomgeving. Familie, omwonenden, binding aan de streek waar men woont en gezonde leefgewoonten waren volgens dit onderzoek van groot belang voor de arbeidsvreugde en de duurzaamheid van de productie. Volgens Röpke zijn zij noodzakelijk om aan de processen van erosie die van de moderne industriemaatschappij uitgaan, een gezond tegengewicht te bieden. Het is daarom een belangrijke opgave deze bronnen te behouden. 'Degene die deze bronnen koesteren en ze hooghouden' waren volgens Röpke dan ook 'precies het tegendeel van zonderlinge "romantici" (...) Zij zijn veel meer de grotere en verstandigere realisten, omdat zij, in tegenstelling tot de futuristen, ervoor oppassen de rekening zonder de mens te maken.'⁵

Röpke uitte sterke kritiek op niet betoemd materialisme en harteloos individualisme, die de *vorkapitalistische Reserven* bedreigden. De beslistheid waarmee de verwezenlijking van de vrijheid op de markt zelf wordt geëist, moest volgens Röpke haar tegenwicht vinden in een even grote beslistheid waarmee voor vaste regels van politieke, juridische en morele aard moet worden gezorgd. Vrijheid kan immers misbruikt worden om anderen op inhumane wijze te benadelen, monopolies in het leven te roepen of naar ongebreidelde macht te streven. Op deze wijze moet de mens de voorwaarden scheppen voor het zo goed mogelijk functioneren van de markteconomie – in de ogen van Röpke het enig juiste alternatief tegenover het collectivisme, dat de heerschappij over het productieproces en het eigendom over de productiemiddelen in handen van de staat wil geven. Het collectivisme vormde in de ogen van Röpke een dwaling die de mens steeds verder van een vrije en deugdzaame maatschappij zou verwijderen. Economische vrijheid is volgens Röpke noodzakelijk om vrijheid ook op andere terreinen te waarborgen; de 'vrijheid' van de markteconomie staat in Röpkes

ogen tegenover het 'bevel' van de planeconomie, waarvan zowel het nationaal-socialisme als het 'bolsjewisme' in de ogen van Röpke 'uitmuntende voorbeelden' vormden.⁶

Een ander gevaar zag Röpke in de massificatie van de mens. In de plaats van de echte integratie door een werkelijke gemeenschap, die de band van nabijheid en de warmte van directe menselijke betrekkingen kent, trad volgens Röpke in de moderne, gemassificeerde maatschappij een 'pseudo-integratie' door markt, concurrentie, centrale organisatie, uitgebreide sociale voorzieningen, massavermaak en massaemotie. Zij leiden volgens Röpke tot een innerlijk isolement en eenzaamheid van de mens, tot het fijnmalen van de maatschappij in een massa zand van langs elkaar levende individuen, tot massa-emoties en massa-instincten die de mens in een bedrieglijke oppervlakkigheid en in gejaagdheid doen leven.⁷ De ware bindingen, die Röpke voor de mens en een goed functioneren van de markeconomie noodzakelijk achtte, verdwijnen.

Ondanks het belang dat hij aan een vrije wereldhandel toekende, stond Röpke uiterst kritisch ten opzichte van het Europese eenheidsstreven. Hij twijfelde aan het bestaan van een Europees bewustzijn, dat in zijn ogen een noodzakelijke voorwaarde was voor verregaande samenwerking, ook op niet-economische gebieden. In de 1958 opgerichte Europese Economische Gemeenschap zag hij het gevaar van een afbakening naar buiten toe en een benadeling van de landen uit de Derde Wereld. Hij miste het opstellen van duidelijke regels voor samenwerking en ontwaarde een neiging tot bureaucratie: een trend naar een superbureaucratie met maatregelen die van bovenaf worden opgelegd, het ontstaan van een nieuwe klasse van 'economocraten'. Politieke eenwording moest volgens Röpke aan economische eenwording voorafgaan, niet omgekeerd.⁸

Vooral in het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog was Röpkes faam groot. Zijn *Lehre der Wirtschaft* (1937), geschreven tijdens zijn verblijf in Istanbul, werd in veertien talen vertaald. In een tijd waarin het beneden de waardigheid van professoren lag zich op een breed publiek te richten, schreef Röpke meer dan achthonderd artikelen voor kranten en tijdschriften en bereikte daarmee een ongekend groot aantal lezers buiten zijn eigen vakgebied. Zijn teksten zijn helder geschreven: Röpke werkt zijn standpunten in een begrijpelijke bewoording en met aansprekende voorbeelden uit.

DE ACTUALITEIT VAN RÖPKE EN DE VVD

In de nadruk die hij legde op een vrije wereldhandel is Röpke zeer eigentijds; tegelijk lijkt hij met zijn synthese van marktdenken en aandacht voor waarden en deugden bruikbare inzichten te leveren voor een politiek die verder wil gaan dan een beleid dat louter in het teken staat van economische doelmatigheid. Het is dan ook jammer dat Röpkes naam, die in de jaren vijftig een begrip was, vandaag de dag slechts weinigen bekend is. Vruchtbare aanknopingspunten, ook voor de VVD, liggen mijns inziens met name op het vlak van de verhouding tussen burger en staat, het belang van een goed evenwicht tussen vrije markt en moraal en in Röpkes kritiek op de moderne maatschappij. In het hiernavolgende zal ik nader op deze punten ingaan om de actualiteit van Röpke toe te lichten.

DE VERHOUDING TUSSEN BURGER EN STAAT

Al vroeg erkende Röpke het gevaar van een te grote bemoeienis van de staat met de economie.

Net als zijn neoliberale collega Friedrich Hayek was Röpke van mening dat een planeconomie gedoemd was te mislukken en wees hij op de verantwoordelijkheid van mensen voor elkaar.⁹

Vrijheid van de markt is, zoals Röpke stelt, het enig juiste alternatief voor collectivisme en een afgedwongen solidariteit. Uitgebreide sociale voorzieningen ondermijnen volgens Röpke de *vorkapitalistische Reserven* die voor een vrije en rechtvaardige maatschappij noodzakelijk zijn. Vanuit zijn eigen historische ervaring wees Röpke erop dat overdreven solidariteit met de eigen groep – in plaats van uit te gaan van de vrijheid van het individu – als maatschappelijk orderingsprincipe bijzonder gevaarlijk kan zijn. Röpke bekritiseerde ontwikkelingen die de oorspronkelijke rol van de staat afnamen en hem tot een dienstverlener van de wieg tot het graf maakten. Röpke zag weinig in uitgebreide sociale voorzieningen van de kant van de staat. De verzorgingsstaat kan aan veel burgers zekerheid en bescherming bieden, maar een overmaat aan verzorging maakt de burger juist afhankelijk. Een uitgebreid net aan sociale voorzieningen tast de mens volgens Röpke in zijn vrijheid aan. Als de mens eraan gewend raakt door anderen verzorgd te worden, verliest hij op den duur zijn eigen verantwoordelijkheid, zelfredzaamheid en ook zijn zelfachting. De deugden die voor

een vrije en rechtvaardige maatschappij noodzakelijk zijn verdwijnen; de mens verliest zijn vrijheid. ‘Liever de warmte van een baan dan de kilte van een uitkering’ – deze *oneliner* van Frits Bolkestein zou Röpke ongetwijfeld met instemming hebben begroet.¹⁰ Tegelijk is het volgens Röpke noodzakelijk om de burger te beschermen tegen processen van erosie die van de moderne maatschappij uitgaan en kwetsbare groepen uit de samenleving tegen de schadelijke uitwerkingen van onjuist begrepen vrijheid in bescherming te nemen.

MARKT EN MORAAAL

Röpke wijst erop dat een liberale ordening van de economie ruimte biedt aan de moraal, maar deze slechts in beperkte mate in kan vullen. Veel liberalen zijn terughoudend als het gaat om regels voor het publieke domein. Kenmerkend voor de liberale visie is immers juist het centraal stellen van het individu en het afwijzen van onvoorwaardelijke en afgedwongen voorstellen over de wijze waarop het individu zijn leven vorm kan geven. Toch stelt ook de liberaal grenzen aan de vrijheid van de individuele burger; een liberaal is geen libertijn. Ook liberalen hechten aan de deugden die Röpke voor een vrije en rechtvaardige maatschappij noodzakelijk achtte. Röpke wijst in zijn geschriften op een mogelijk tekort van het liberalisme als het gaat om de relatie tussen vrijheid en moraal: veel liberalen aarzelen als het erom gaat hun betekenis- en waarde kader in politiek beleid om te zetten. Zij pogen deze niet door middel van wet en sociale controle te waarborgen, maar door ruimte voor het individu te creëren, waarbinnen een ieder zijn persoonlijk leven in vrijheid vorm kan geven, zolang hij anderen niet schaadt. Deze laatste bijzin is van groot belang. Het zou immers naïef zijn te geloven dat een ieder de kansen van de vrije markt zou benutten, zonder dat het hierbij tot misbruik en aantasting van andermans rechten zou kunnen komen. De politiek dient de verleiding tot misbruik van vrijheid te beperken door te beseffen dat de mens geneigd kan zijn tot het kwaad en in zijn streven naar vrijheid anderen kan benadelen. Het wijzen op het zelfregulerend principe van de markt is te eenzijdig. Waar de vrijheid van anderen in gevaar komt, verdient de marktwerking correctie door een tegengewicht van de moraal; dit is een van de belangrijkste inzichten van Röpke. Zon-

der een gevoel van verantwoordelijkheid gaat het streven naar vrijheid niet zelden ten koste van anderen.

De overheid dient ruimte te bieden aan de vrije markt, maar behoort er ook op toe te zien dat van deze vrijheid geen misbruik wordt gemaakt. Het is de taak van de overheid om in te grijpen wanneer de markt blijkt te falen. Zij is de enige instantie die voldoende macht heeft om de gevaren van een agressief kapitalisme in te dammen.

DE MODERNE MASSAMAATSCHAPPIJ

Reeds Tocqueville merkte op dat gelijke erkenning voor de wet een ongewenst proces doet ontstaan van homogenisering en vervlakking van individuen – een ontwikkeling die in de twintigste eeuw in een versneld tempo versterkt werd. Ook Frits Bolkestein vroeg in zijn Telderslezing in 2002 aandacht voor schadelijke elementen van de massacultuur die in zijn ogen fundamentele waarden van het Westerse beschavingsideaal in het nauw brengen.¹¹ Bolkestein poogde in zijn lezing een antwoord te geven op de vraag of de tegenstelling tussen de moderne massacultuur en de beschavingsdragende oude Westerse cultuur kan worden overwonnen. Met Gertrud Himmelfarb wees Bolkestein op de gevaren van een moreel relativisme dat de mentale weerbaarheid van een vrije samenleving tot in de kern kan aantasten, op de eroderende werking van een moderne massacultuur die afbreekt zonder op te bouwen.¹²

Röpke benadrukt dat een gezonde maatschappij alleen kan overleven dankzij het voortbestaan van gemeenschappelijk gedeelde waarden. Zij vormen noodzakelijke voorwaarden voor de deugden die voor een vrije en verantwoordelijke maatschappij noodzakelijk zijn. De Vlaamse filosoof Herman de Dijn wijst op een interessante ontwikkeling: meer en meer zouden liberale democratieën tot het inzicht komen dat zij slechts kunnen overleven ‘dankzij het voortbestaan van bepaalde culturele praktijken, (...), “tacit knowledge”, skills en deugden.’¹³ ‘Zelfs de liberale economie, zo beginnen ook de mainstream economen nu te beseffen, kan niet voortbestaan, laat staan floreren zonder “embeddedness” in cultureel-maatschappelijke elementen (...), zonder deugden als vertrouwen en arbeidsethos.’¹⁴ Voor een liberale democratie noodzakelijke waarden en deugden zouden geen lang leven beschoren zijn ‘zonder ondersteuning van

een door de maatschappij en haar cultuur gepromoveerde moraliteit en gepaste omgangsvormen’.

Röpke wijst erop dat materiële welvaart niet noodzakelijk met morele vooruitgang gepaard gaat; hij beklagde het verlies aan gemeenschapszin dat met toenemende welvaart en een steeds verdergaande individualisering verbonden is. Ook hier zag Röpke de *vorkapitalistische Reserven* bedreigd: hij wilde voorkomen dat de burger een puur consumptief ingestelde levensstijl ontwikkelde, waardoor elke aanzet tot particulier initiatief in de kiem wordt gesmoord. De homogenisering die van de moderne massamaatschappij uitgaat, leidde volgens Röpke tezamen met de tot wasdom gekomen verzorgingsstaat tot een samenleving van niet mondige, maar oppervlakkige burgers, die verwachten door de staat bediend te worden. Zij beschouwen zichzelf slechts als rechthebbenden; hun plichten zien zij niet. Daarnaast zou de eigen individuele ontplooiing van burgers door massavermaak en massa-emoties meer en meer worden gehinderd. De moderne massademocratie bracht volgens Röpke een algehele nivellering met zich mee, waardoor klassieke waarden als naastenliefde, rechtvaardigheid en verantwoordelijkheid verdwenen ten gunste van een al te optimistisch geloof in persoonlijke vrijheid en autonomie.

Röpke verwoordde in zijn geschriften vaste thema's van conservatieve cultuurkritiek die ook bij andere auteurs uit zijn tijd zijn aan te treffen: een verlies aan gemeenschapszin door toegenomen individualisme; de behoefte van velen aan een ogenblikkelijke bevrediging van verlangens, hoe impulsief ook; het snellen van het ene kortstondige genoeg naar het andere; een verving en verplating temidden van een overvloed aan consumptiemogelijkheden en consumptieartikelen.¹⁵ Deze kritiek mag hier en daar nostalgisch aandoen – tegelijk weet Röpke pijnlijk precies de schaduwzijden van de moderne massamaatschappij te benoemen die iedereen in zijn persoonlijke omgeving waarneemt, maar waarover in de politiek vaak zo angstvallig gezwegen wordt.

Ondanks – of wellicht juist doordat – bindingen aan klasse en levensbeschouwelijke achtergrond minder hecht zijn, zoeken veel burgers naar een houvast dat verder reikt dan de politieke agenda van alledag. Het zou onverstandig zijn de groeiende gevoelens van onzekerheid en de klacht over het verlies aan gemeenschappelijk

gedeelde waarden in de samenleving niet serieus te nemen. De electorale successen van Pim Fortuyn in het jaar 2002 en van Frits Bolkestein in de jaren negentig zouden de politiek moeten doen inzien dat burgers van de politiek meer dan economische prestaties verwachten. Een politiek die samenvalt met beheer in het teken van financiële doelmatigheid voorziet niet in een behoefte aan collectieve identiteit en gaat voorbij aan publieke gevoelens van angst en morele onzekerheid.

TUSSEN LIBERALISME EN CONSERVATISME

De laatste jaren vindt binnen de VVD een intensieve discussie plaats over de koers die de partij de komende jaren zou moeten varen. Terwijl Ries Rowaan voor het ‘afschudden van de laatste conservatieve veren’ en voor een ‘definitieve ontwikkeling van een conservatief-liberale tot liberale partij’¹⁶ pleit, bevelen anderen de VVD juist een oriëntatie op het conservatisme aan.¹⁷

Door zijn poging het liberale marktdenken met een gematigd conservatieve grondhouding te verbinden, spreekt Röpke zowel liberalen als conservatieven aan. Röpkes positie geeft geen blijk van ‘marktfundamentalisme’,¹⁸ zoals Rowaan het conservatisme verwijt, noch sluit Röpke de ogen voor door veel liberalen onbeantwoord gelaten vragen omtrent zingeving binnen het publieke domein. Röpke is geen markfetisjist, maar een belangrijk denker uit de liberale traditie die een principiële verdediging van de vrije markt met een waardevolle, het marktdenken aanvullende aandacht voor maatschappelijke deugden en een gematigd conservatieve kritiek op de moderne maatschappij verbindt en verenigt. Zijn kritische blik kan ons behoeden voor al te rooskleurige verwachtingen die voortkomen uit een al te gemakzuchtig, te eenvoudig begrepen vrijheid. Vrijheid is immers slechts met morele zelfbeperking denkbaar. Ook wapenen Röpkes geschriften tegen een al te optimistisch geloof in de maakbaarheid van de samenleving. Een vrije maatschappij verbeeldt zich niet dat ze alle risico's en onzekerheden uit het menselijke bestaan kan bannen. De politiek kan weliswaar voorwaarden scheppen waardoor burgers vrij kunnen handelen, maar zij kan de resultaten van hun inspanningen niet garanderen. Zij kan hoogstens verantwoordelijkheid van de burger vragen. Daarbij gaat het niet alleen om mensen die hun talenten niet benutten en

verwachten dat de staat voor hen zorgt, maar ook om onevenredig hoge beloningen zonder afrekening op prestatie, om 'gouden handdrukken' die het gevoel van rechtvaardigheid binnen de samenleving ondermijnen.

In het Amerikaanse politieke debat knopen zowel liberalen als conservatieven aan bij het gedachtegoed van Röpke aan. Hoe lang duurt het nog voordat Europese liberalen zich hun eigen erfenis herinneren en Röpke als waardevol auteur herontdekken?

VAN VERZORGINGSSTAAT NAAR WAARBORGSTAAT

Europese staten zien zich met vergrijzing en pensioenen, olopende kosten van gezondheidszorg en last van immigratie geconfronteerd. Tegelijk nemen de mogelijkheden voor de overheid de staatskas te vullen af. Deze grote problemen zijn niet zonder harde, soms pijnlijke maatregelen op te lossen. Dit brengt ons bij de politiek van het huidige kabinet, waarvan de VVD deel uitmaakt. Te vaak klinkt in het huidige politieke debat het verwijt aan de VVD slechts oog voor de economische winst van in haar ogen noodzakelijke bezuinigingen te hebben. De VVD wordt verweten een asociaal of onbarmhartig beleid voor te staan en geen aandacht voor de nadelige uitwerking van bezuinigingen op de samenleving te hebben. De VVD blijft bij haar antwoord op deze critici niet zelden binnen een economische argumentatie gevangen: het terugdringen van het begrotingstekort zou noodzakelijk zijn om toekomstige generaties niet met een zware hypotheek te belasten, het scheppen van banen verdient voorrang boven het verlenen van overheidssteun, bij het geven van ruimte aan ondernemers zou de gehele samenleving gebaat zijn. Maar het is de vraag of dit verweer niet te eenzijdig is. Met Röpke zou de VVD – meer dan zij nu doet – kunnen wijzen op de eigen verantwoordelijkheid van de burger en een politieke visie kunnen uitdragen waarin zowel vrijheid als verantwoordelijkheid centraal staan: voor veel burgers een meer aansprekend programma dan de eenzijdige nadruk op een louter door economische overwegingen bepaalde agenda. Röpke biedt in zijn geschriften een kader dat de beperkte taakopvatting van de overheid niet zozeer vanuit economisch, maar vanuit een moreel-cultureel perspectief rechtvaardigt – zonder bij een hardvochtigheid uit te komen waarbij

hulpbehoevenden van de noodzakelijke sociale zekerheid worden beroofd.

NAAR EEN VRIJE EN VERANTWOORDELIJKE SAMENLEVING

De huidige coalitie van CDA, VVD en D66 is duidelijk gericht op hervormingen die bedoeld zijn om mensen meer op hun eigen verantwoordelijkheid aan te spreken. Verantwoordelijkheid dient volgens het kabinet te worden verschoven van overheid naar burgers. Deze verandering komt duidelijk tot uitdrukking in de woorden van minister-president Balkenende: 'Het beleid [van de huidige regering – JS] gaat in tegen arrangementen die nog stammen uit de tijd dat de overheid niet echt wilde profiteren van de creativiteit in de samenleving. Ze vertrouwdde de burgers en de maatschappelijke instituties eigenlijk niet en wilde alles reguleren en detailleren. Nu we daarvan terugkomen, kan dat het gevolg hebben dat hier en daar de verschillen wat groter worden. (...) Toch moeten we die kant op. Het talent van mensen aanspreken, de creativiteit aanboren. Dat betekent dat we scherp onder ogen moeten zien: wat doet de overheid en wat kan zij aan anderen overlaten?'¹⁹ Een regelzuchtige overheid zou de burgers in het verleden te veel in hun eigen verantwoordelijkheid en creativiteit hebben beknot, stelt Balkenende. Maar hoe tot een samenleving van vrije en verantwoordelijke burgers te komen in een tijd waarin de politiek meer en meer taken van zich afstoot? Ook hier draagt de Duitse econoom verhelderende inzichten aan.

Röpke wijst in zijn geschriften, vooral in zijn *Civitas humana*,²⁰ op het belang van een gezonde 'civil society' als onderdeel van de maatschappij, onderscheiden van staat en markt, waarin burgers gezamenlijk door hen zelf gestelde doelen verwezenlijken. Volgens Röpke dienen burgers zelfstandig initiatieven te nemen en blij te geven van zelfredzaamheid.

Zonder enige twijfel zou Wilhelm Röpke hebben gesteld dat het met het kloppend hart van een 'civil society' in onze samenleving droevig gesteld is.²¹ Veel burgers oordelen vanuit een vertrouwd patroon door te denken dat politici wel alles voor hen regelen; de politiek heeft hier ook zelf voor gezorgd door in de loop der tijd steeds meer zaken naar zich toe te trekken.

Met name op lokaal niveau zijn er echter veel initia-

tieven van burgers denkbaar die bij kunnen dragen aan oplossingen waar de samenleving als geheel profijt van heeft. Stadsetiquettes, het opstellen van gedragsregels in sportverenigingen en scholen, ook afspraken tussen burgers en horeca vormen hiervan goede voorbeelden. De burger kijkt – in zijn algemeenheid gesproken – nog altijd te snel en te vaak naar de overheid als de partij die de plicht heeft zijn problemen op te lossen. Verantwoordelijkheid draagt de burger echter niet alleen voor hetgeen zich tussen zijn eigen vier muren afspeelt, maar ook voor zijn woonwijk. De vrijheid van de een mag de vrijheid van de ander niet belemmeren.

Ook bij de regeling van sociale voorzieningen zal de eigen verantwoordelijkheid van de burger een grotere rol gaan spelen. De overheid treedt terug; meer en meer zal een beroep worden gedaan op de zelfredzaamheid van het individu. Uitkeringen zijn er slechts voor burgers die geen andere mogelijkheid hebben om in hun eigen levensonderhoud te voorzien. Het streven naar sociale gerechtigheid mag niet leiden tot verdwijnen van het besef van eigen verantwoordelijkheid: dit is een les die de politiek inmiddels uit de last van uitgebreide sociale voorzieningen heeft getrokken. Meer dan voorheen is het noodzakelijk een duidelijk onderscheid te maken tussen burgers die ondanks eigen initiatief en inzet er niet in slagen hun leven zelfstandig vorm te geven en burgers die hun talenten niet benutten en verwachten dat de samenleving voor hen zorgt.

CONCLUSIE

Wilhelm Röpke behoort tot de belangrijkste liberale denkers van de twintigste eeuw. Röpke verdedigde vrijheid en andere beproefde waarden tegen collectivisme, socialisme en etatisme. Met zijn bestrijding van het collectivisme en pleidooi voor een gematigd kapitalisme kon Röpke in de jaren vijftig op veel bijval rekenen. In de decennia na zijn dood stonden zijn opvattingen in Europa evenwel op gespannen voet met de heersende denkbeelden over de rol van de staat. Aan het begin van een nieuwe eeuw lijkt de tijd voor een herwaardering van Röpke gekomen. De Duitse econoom draagt verhelderende inzichten aan voor een ieder die zich bezighoudt met vragen rondom de verhouding tussen burger en staat en markt en moraal.

Röpke maakt duidelijk dat politiek mensen in staat dient te stellen hun lot in eigen handen te nemen, maar tegelijk oog dient te hebben voor de verleidingen van misbruik van vrijheid, waartegen men de burger moet beschermen. Hoe meer zaken door burgers kunnen worden afgedwongen via de staat, hoe minder ruimte er is voor zowel particulier initiatief als reële solidariteit en de instellingen waarlangs deze vorm kunnen krijgen. Individualisme als centrale liberale waarde staat haaks op afgedwongen solidariteit.²² De overheid is er slechts voor de burger als deze daadwerkelijk geen andere mogelijkheden meer heeft om in zijn eigen inkomen te voorzien. Aandacht voor waardevolle auteurs uit de liberale traditie is noodzakelijk om eigen inzichten te scherpen. Ook vanuit cultuurkritisch opzicht is Wilhelm Röpke een belangrijk denker, die inzichten verwoordt die de gedachtevorming van liberalen ook in het huidige politiek debat kan stimuleren.

Drs. J.B. Spits is als germanist verbonden aan de Universiteit Leiden.

NOTEN

- 1 'Niemand, der am 14. September nationalsozialistisch wählt, soll später sagen können, er habe nicht gewusst, was daraus entstehen könnte. Er soll wissen, dass er für Chaos statt Ordnung, Zerstörung statt Aufbau wählt. Er soll wissen, dass er für Krieg nach innen und aussen, für sinnlose Zerstörung stimmt.' Geciteerd naar: Roland Baader, 'Wilhelm Röpke: Denker der Civitas humana', *Schweizerzeit*, nr. 20, 8 oktober 1999.
- 2 Voor een nadere beschrijving van Röpkes invloed op de *soziale Marktwirtschaft* in de tijd van Konrad Adenauer en Ludwig Erhard vgl. M. Weisglas: 'Wilhelm Röpke. Strijder voor vrijheid en democratie, bezielde geleerde (1899-1966)', *Liberaal Reveil* (5), 1999, pp. 198-203.
- 3 Het werk van Röpke is naast diverse uitgaven van afzonderlijke werken ook te raadplegen in de editie die door o.a. Friedrich Hayek werd bezorgd: F.A. Hayek e.a. (red.), *Wilhelm Röpke. Ausgewählte Werke*, 6 delen, Bern, 1978. Vgl. ook Helge Peukert, *Das sozialökonomische Werk Wilhelm Röpkes*, 2 delen, Frankfurt/Main, 1992.
- 4 'Markt, Wettbewerb und das Spiel von Angebot und Nachfrage erzeugen jene sittlichen Reserven nicht.'

- Sie setzen sie voraus und verbrauchen sie. Sie müssen sie von den Bereichen jenseits des Marktes beziehen, und kein Lehrbuch der Nationalökonomie kann sie ersetzen (...). Wilhelm Röpke, *Jenseits von Angebot und Nachfrage*, Zürich, 1958, p. 169.
- 5 'Diejenigen (...), die sich um diese Quellen sorgen und sie hegen, die Freunde der "Wurzeln" (...) sind das genaue Gegenteil der verschrobene "Romantiker" (...). Sie sind vielmehr die größeren und klügeren Realisten, weil sie sich im Gegensatz zu den Futuristen hüten, die Rechnung ohne den Menschen zu machen.' Wilhelm Röpke, *Torheiten der Zeit*, Nürnberg, 1966, p. 46.
  - 6 Wilhelm Röpke, *De dwaalweg van het collectivisme*. Met een inleiding van A. Zeegers, Delft, 1948, p. 17.
  - 7 'An die Stelle der echten Integration durch wirkliche Gemeinschaft, die das Band der Nähe, die Natürlichkeit des Ursprungs und die Wärme der unmittelbaren menschlichen Beziehung braucht, ist die Pseudointegration durch Markt, Konkurrenz, zentrale Organisation, (...) Massenversorgung, Massenvergnügen, Massenemotionen und Massenbildung getreten, eine Pseudointegration, die dann im kollektivistischen Staat ihre äußerste Steigerung erfährt (...).' Wilhelm Röpke, *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*, Zürich, 1942, p. 24.
  - 8 Röpkes kritische houding ten opzichte van de EEG kwam mede voort uit zijn bezorgdheid dat socialisten de eenwording zouden 'misbruiken' om Europa een planeconomie op te leggen.
  - 9 Vgl. Wilhelm Röpke, *Jenseits von Angebot und Nachfrage*, p. 17 e.v.: 'Weil ich ein bestimmtes Bild vom Menschen zu haben glaube, das durch die geistige Erbmasse der antik-christlichen Überlieferung geformt ist (...), weil mir die Überzeugung im Blut steckt, dass es eine grauenvolle Sünde ist, ihn zum Mittel zu erniedrigen, (...) deshalb stehe ich jeder Art von Kollektivismus mit äusserstem Misstrauen gegenüber... Und aus demselben Grunde trete ich für eine durch freie Preise und Märkte geordnete Wirtschaft ein, weil sehr gewichtige Argumente und schwer zu missdeutende Erfahrungen dafür sprechen, dass die in unserer Zeit aufs höchste entfaltete Industriewirtschaft die einzige Wirtschaftsordnung ist, die mit der Freiheit des Men-
  - schen, mit der sie sichernden Struktur des Staates und der Gesellschaft und mit der Herrschaft des Rechts harmoniert.' Voor Hayek vgl. F.A. Hayek, *The Road to Serfdom* (50th anniversary ed./with a new introd. by Milton Friedman) Chicago, 1994.
  - 10 Interessant is dat volgens zijn biograaf Hans Daalder ook Willem Drees deze ontwikkeling bekritiseerde: 'Hij (Drees – JS) zag al halverwege de jaren zestig dat de uitgaven aan sociale zekerheden uit de hand dreigden te lopen: "Dat gaat fout, dat gaat helemaal fout. Ze zijn gek geworden!". Drees nam het woord "verzorgingsstaat" liever niet in de mond. Hij had meer het idee van een waarborgstaat. Inderdaad, de politicus die wordt gezien als een van de voornaamste architecten van de verzorgingsstaat, vond het de verkeerde kant uitgaan. De sociale zekerheid moest mensen bij werkloosheid, ziekte en ouderdom ondersteunen, vond hij. Maar het ergerde hem dat mensen betaald worden om niet te werken. Zo ver had het nooit mogen komen.' Hans Goslinga en Marcel ten Hooven, 'Het trauma van Drees', *Trouw*, 15 november 2003, p. 17. Drees lijkt met deze inzichten heel wat dichter bij Röpke te staan dan zijn erfgenamen binnen de Nederlandse sociaal-democratie.
  - 11 Frits Bolkestein, *Verzweigt de massacultuur de liberale democratie?*, Den Haag, 2002.
  - 12 Himmelfarb beweert in haar *One Nation, Two Cultures* dat in de plaats van de oude tweedeling tussen arm en rijk een nieuwe tweedeling is gekomen, die van de 'twee culturen': degenen die aan waarheid en traditionele normen en waarden hechten, staan tegenover morele en epistemologische relativisten. Vgl. Gertrud Himmelfarb, *One Nation, Two Cultures: A searching examination of American society in the aftermath of our cultural revolution*, New York, 1999.
  - 13 Herman de Dijn, *Erkenning, gelijkheid en verschil*. Met een inleiding van Marcel ten Hooven, Soesterberg 2003, p. 28.
  - 14 Ibidem.
  - 15 Vgl. o.a. Arnold Gehlen, *Die Seele im technischen Zeitalter* (1957), *Zeitbilder* (1960); Josef Pieper, *Muße und Kult* (1947). Ook Hannah Arendt wijst in haar *The Human Condition* (1958) op de paradoxale figuur van de 'eenzame massamens'.

- 16 R. Rowaan, 'Conservatieve veren: de VVD en de toekomst van het Nederlandse partijenlandschap', *Liberaal Reveil* (4), 2003, pp. 152-157, p. 154.
- 17 H. van de Breevaart, 'Conservatieve veren geven liberalisme eigen kleur', *Liberaal Reveil* (5), 2003, pp. 183-188.
- 18 Rowaan, p. 154.
- 19 Hans Goslinga en Marcel ten Hooven, 'Weer profiteren van het talent van de burgers' (Interview met Jan Peter Balkenende), *Trouw*, 27 december 2003, p. 15.
- 20 Een (tweede) Engelse vertaling van Röpkes *Civitas Humana* verscheen in 1996 met als titel *The Moral Foundations of Civil Society*. Wilhelm Röpke, *The Moral Foundations of Civil Society*. Introduction by William F. Campbell, New York, 1996.
- 21 'Civil society' verschilt ook duidelijk van het in Nederland gangbare begrip 'maatschappelijk middenveld'. Terwijl 'maatschappelijk middenveld' doelt op organisaties tussen staat en burger en hun institutionele karakter, legt 'civil society' de nadruk op handelingen die voortkomen uit het eigen initiatief van burgers. Voor het begrip 'civil society' in een Nederlandse context, vgl.: P. Dekker, *De oplossing van de civil society. Over vrijwillige associaties in tijden van vervagende grenzen*. Rijswijk, 2002. Een heldere uiteenzetting van het begrip 'civil society' vanuit een klassiek-liberale visie is te vinden in: Charles K. Rowley (red.), *Classical Liberalism and Civil Society*, Aldershot, 1997. Vgl. ibidem, 'On the Nature of Civil Society', *The Independent Review*, vol. 2, nr. 3, 1998, pp. 401-420.
- 22 Bram Buunk, 'Het sociale gezicht van het liberalisme: geen solidariteit maar compassie', *Liberaal Reveil* (4), augustus 2003, p. 127.

EERHERSTEL VOOR DE PRODUCTIEVE DEUGDZAAMHEID

PLEIDOOI VOOR NEGENTIENDE-EEUWS VOORUITGANGSOPTIMISME

HANS VAN DE BREEVAART

Negentiende-eeuwse liberalen beoordeelden de mens op zijn bekwaamheid, morele inzet en maatschappelijk nut. Deze productieve deugdzaamheid heeft echter plaats moeten maken voor universele rechten van de mens, zonder dat duidelijk was of degenen die deze rechten kregen toebedeeld wel een productieve bijdrage aan de gemeenschap hadden geleverd. Het gevolg is dat te veel mensen profiteren van collectieve voorzieningen zonder dat hun politieke rechten beknot zijn. Om te bevorderen dat meer mensen in hun eigen onderhoud kunnen voorzien, vindt de auteur het hoog tijd voor een herwaardering van het liberalisme van de productieve deugd.

Liberalen laten zich vaak voorstaan op hun vooruitgangsoptimisme. En terecht. Maar men vergeet daarbij al te gemakkelijk dat ook sociaal-democraten ervan overtuigd zijn dat hun streven zal leiden tot een betere wereld. De liberaal zal dan antwoorden dat zijn optimistische levenshouding zich van anderen onderscheidt door haar realisme. Maar critici ter linkerzijde zijn daar allerminst van overtuigd. Volgens hen worden de huidige liberalen gedreven door een fanatiek verlichtingsfundamentalisme dat Westerse waarden zonder meer superieur verklaart en ze dwingend oplegt aan anderen. Terwijl de sociaal-democraten zichzelf onder de realisten rekenen, zijn liberalen volgens hen veeleer de utopisten van deze tijd. Mensen van links lijken vrede te hebben met de huidige multiculturele samenleving en de daarbij behorende verzorgingsstaat. Liberalen daarentegen verzetten zich tegen een dergelijk politiek conservatisme. Maar wat is het alternatief?

In dit artikel zal ik proberen duidelijk te maken dat vooruitgangsoptimisme alleen gerechtvaardigd is wan-

neer we de burgerlijke deugdzaamheid weer als uitgangspunt nemen. Tegenover het politieke conservatisme van links zou ik willen pleiten voor een moreel conservatisme dat zich oriënteert op negentiende-eeuwse liberale waarden. Daarbij is verondersteld dat een daadkrachtig overheidsoptreden alleen mogelijk is wanneer het steunt op een daadkrachtige burgerij. Daarop was ook het zelfbewustzijn gebaseerd waarmee Thorbecke zich politiek manifesteerde. Zeker na de grondwetswijziging van 1848 groeide het politieke zelfvertrouwen onder liberalen. Ze zagen het als hun roeping de maatschappelijke problemen in het land het hoofd te bieden. Bovendien dachten ze in staat te zijn voor ieder probleem een passende oplossing te vinden. Daarvoor zou geen revolutionaire omwenteling of oorlog meer noodzakelijk zijn; door verstandig maar vooral daadkrachtig beleid zou de nieuwe orde gestalte krijgen. 'Wacht op onze daden', zo riep Thorbecke de volksvergadering toe. Onderzoek dat met name de afgelopen twintig jaar is verricht, geeft aan dat dit zelfvertrouwen kenmerkend was voor het burgerlijk liberalisme.¹

In een eerder artikel heb ik gepleit voor een rechtsconservatief vooruitgangsoptimisme.² Een dergelijk optimisme is naar mijn mening geworteld in het negentiende-eeuwse liberalisme gedurende zijn hoogtijdagen. Het is rechts omdat het, tegenover de links-liberalen, pleitte voor staatsonthouding op het gebied van sociale wetgeving. Het is conservatief omdat het, anders dan de sociaal-liberalen en socialisten, uitgaat van de zogenaamde productieve deugdzaamheid. Nu bezuinigingen onvermijdelijk zijn, er getwijfeld wordt aan de houdbaarheid van de verzorgingsstaat en de volkswoede over medelanders die vrijblijvend en zonder goede reden op onze zuurverdiende belastingcenten teren toeneemt, lijkt de tijd meer dan rijp te zijn voor een heroriëntatie op dit negentien-

de-eeuws gedachtegoed.

De centrale vraag daarbij is allereerst welke verantwoordelijkheid burgers hebben. Pas dan kunnen ook hun rechten worden vastgesteld en de daarmee verbonden taken die aan de staat dienen te worden toebedeeld. In dat verband zal kort de ontwikkeling van het liberale burgerschapsidee gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw worden geschetst. Daarbij zal het eerder aangegeven onderscheid tussen rechts- en conservatief-liberalen enerzijds en links- of sociaal-liberalen zoals dat in de negentiende eeuw gangbaar werd, worden uitgewerkt. Dat mijn voorkeur uitgaat naar de zogenaamde utopisten die door latere generaties liberalen voor conservatief werden uitgemaakt, zal niet verbazen. Ik zal ten slotte kort aangeven wat de consequenties zouden zijn wanneer de door hen gepropageerde moraal als uitgangspunt zou dienen voor een hedendaagse conservatief-liberale politiek.

HET IDEEAAL VAN DE ACTIEVE BURGER³

De politieke context waarin het liberalisme van Thorbecke en zijn generatie zich ontwikkelde, werd gevormd door de strijd tegen het *ancien régime* en de oude regerende elites enerzijds en de angst voor onlusten en (dreigende) revoluties anderzijds. Tegen die achtergrond zetten de liberalen zich zowel tegen het conservatisme van die dagen als tegen de radicaal progressieve voorvechters van de volksdemocratie.

Voor liberalen waren burgerrechten niet langer een zaak van privileges gebaseerd op grondbezit en lidmaatschap van de nationale kerk en stedelijke corporaties zoals gilden. Maar ook wilden ze niets weten van een radicaal gelijkheidsstreven zoals dat verdedigd werd met een beroep op het natuurrecht. Daartegenover stelden liberalen dat burgerschap slechts kon worden gebaseerd op positieve kwaliteiten van het individu.

In plaats van afkomst hanteerden liberalen aanvankelijk eigendom en inkomen, uitgedrukt in de standsneutrale maat van het geld, als criterium voor burgerschap. Het belang van eigendom door overerving nam af door een toenemende nadruk op het marktmechanisme als organiserend principe in de samenleving. Ook al gingen liberalen ervan uit dat ieder mens gedreven werd door eigenbelang, via het marktmechanisme was het mogelijk ieders

belang in overeenstemming te brengen met dat van de ander. De daarmee gepaard gaande wederkerigheid en wederzijdse afhankelijkheid waren de beste garantie voor een vreedzame samenleving. Voor het individu gold dat iedere man door arbeid in staat moest zijn zich een inkomen te verwerven. De burger diende in staat te zijn zelfstandig een gezin te onderhouden. De staat was er slechts om zorg te dragen voor zaken van algemeen belang die het individu of een samenwerkingsverband van particulieren niet konden garanderen, zoals veiligheid en zorg voor de meest schrijnende gevallen van armoede. Belastingen dienden ter financiering van dergelijke overheidsactiviteiten. De hoogte van de belastingafdracht bepaalde of men al dan niet het recht had eigen vertegenwoordigers te kiezen voor het parlement.

Onvermijdelijk kwam daarbij de vraag op welk bedrag aan belasting diende te worden afgedragen om politiek actief te zijn. In de praktijk verschilde de hoogte van de afdracht van plaats tot plaats. Ondanks de standsneutrale waarde van geld was willekeur niet uitgesloten.

Door de opvolgers van Thorbecke, met name Kappeyne van de Copello en Samuel van Houten, werden eigendom en inkomen verruild voor arbeid als productieve bijdrage aan de gemeenschap. Niet de hoogte van de belastingafdracht gold als uiting van persoonlijke kwaliteiten, maar de bredere opvatting van bekwaamheid, morele inzet en maatschappelijk nut. Terwijl de nadruk op eigendom en census een staatsopvatting impliceerde die vooral gericht was op verstandig beheer en de inzet van materieel bezit, opende het ideaal van de actieve burger mogelijkheden voor een expansief kapitalisme dat mensen verenigde in een productief samenwerkingsverband. Noeste arbeid gepaard aan vindingrijkheid vormde niet alleen de basis voor technologische vooruitgang, maar benadrukte ook het belang van de arbeider zelf als degene die beschikte over productief kapitaal.

De nadruk op deugdzaamheid impliceerde tevens een radicale verandering in de waardering van de niet-productieve aristocraten en renteniers. De literatuur uit die tijd levert vele voorbeelden van moreel laakbaar en liederlijk gedrag van landjonkers en rijkeluisjeugd. Hun gedrag strekte allerminst tot navolging; in tegendeel, men vreesde een negatieve invloed op de proletarische onderklasse. Het improductieve deel van laatstgenoemde

klasse kreeg de naam te parasiteren op het arbeidzame deel van de samenleving. Wanneer armen zich spiegelden aan het gedrag van rijken, zonder de lange weg van onderwijs, karaktervorming en het leveren van een nuttige bijdrage aan het algemeen belang, dan vervielen ze maar al te vaak in losbandigheid en criminaliteit.

Echter, ook het ideaal van de productieve deugd en de actieve burger liet zich niet verenigen met het algemeen kiesrecht. Hoewel figuren als Kappeyne en Van Houten aanvankelijk als progressief werden aangemerkt, waren zij zeker géén voorlopers van de twintigste-eeuwse massademocratie. In plaats van de universele rechten van de mens, werd door hen nog altijd uitgegaan van de persoonlijke kwaliteiten van de betrokken individuen als criterium voor burgerschap. Dat het hierbij toch vooral ging om het verrichten van betaalde arbeid, wordt duidelijk wanneer we zien dat Van Houten niet in staat was een rechtvaardiging te vinden voor het vrouwenkiesrecht. Los van het feit dat vrouwen soms ook kostwinner waren, verrichtten velen van hen wel degelijk arbeid in de vorm van wat wij nu vrijwilligerswerk zouden noemen. Daarnaast stelden zij, door zorg te dragen voor een ordelijk huishouden, de man in staat de familie te onderhouden. Het gezin, in die tijd gezien als hoeksteen van de samenleving, was bovendien ondenkbaar zonder de vrouwelijke zorg voor de trots van iedere man: het hebben van gezonde en voorbeeldige kinderen. In deugdzaamheid deden zij dus zeker niet onder voor de gemiddelde burgerman. Had Van Houten iets minder in termen van inkomsten uit betaalde arbeid gedacht, dan had het vrouwenkiesrecht ook binnen het kader van het toenmalige vertoog verdedigd kunnen worden.

Kunnen Kappeyne en Van Houten niet tot de wegbe-reiders van de massademocratie worden gerekend, hun politiek liep evenmin vooruit op de twintigste-eeuwse verzorgingsstaat. Voor de ontwikkeling van eigen persoonlijke kwaliteiten achtten deze liberalen het individu niet afhankelijk van de overheid. Integendeel. De vitaliteit van de staat was afhankelijk van de productiviteit en activiteiten van zelfstandige burgers. In dat verband ontwikkelde zich het idee van de coöperatie. Arbeiders zouden niet langer van hun loon alleen hoeven te leven, maar moesten de gelegenheid krijgen een deel van hun bezit in ondernemingen te investeren. Naast arbeidzaamheid

diende ook matigheid en spaarzaamheid tot de positieve deugden te worden gerekend. Werkgevers en werknemers droegen bovendien gezamenlijk de verantwoordelijkheid voor een stelsel van sociale zekerheid. Op die wijze zou de coöperatie vanzelf tot toenemende welvaart leiden.⁴

Ieder die niet in zijn eigen onderhoud voorzag viel buiten de politieke gemeenschap. De werkloze werd niet gezien als hulpbehoevend, maar als zedelijk onbekwaam tot het dragen van verantwoordelijkheid. De overheid was er slechts om de meest noodzakelijke voorwaarden te scheppen voor de ontwikkeling van de productieve vermogens van het individu. Ze kon hoogstens ingrijpen tegen machtsmisbruik door monopolisten en grote bezitters, door de voorwaarden te scheppen voor collectieve organisatie en goed onderwijs van de zwakkeren. De staat mocht optreden ter bescherming van degene die zichzelf niet kon beschermen, zoals minderjarige kinderen. Daarin voorzag het beroemde kinderwetje van Van Houten uit 1874. De wet van Kappeyne uit 1878 regelde de uitbreiding van het basisonderwijs. Staatsfinanciering diende zich echter wel te beperken tot de openbare scholen. Het bijzonder onderwijs was aangewezen op particuliere gelden.

Niet alleen door hun deelname aan enkele conservatieve kabinetten tegen het einde van de negentiende eeuw, maar zeker ook door hun scepsis tegenover staats-interventie werden Kappeyne en Van Houten al snel tot het conservatief-liberale kamp gerekend.⁵ Voor hen ging de individuele vrijheid vooraf aan de interventie van de staat, dat was het principe waarop de leer van census en eigendom, én van de doctrine van de productieve deugd waren gebaseerd. Voor beide vertogen gold het marktmech-anisme als meest fundamentele principe van maatschappelijke ordening. Beide uitgangspunten zouden rond de eeuwwisseling heftig worden bekritiseerd.

DE HULPBEHOEVENDE BURGER⁶

De opvolgers van Kappeyne en Van Houten, met name Goeman Borgesius, Treub en Cort van der Linden, bepleitten zowel het algemeen kiesrecht als de wettelijke vastlegging van sociale rechten. De staat diende volgens hen zorg te dragen voor mensen die niet in staat werden geacht zich zelfstandig tot actieve burgers te ontplooiën.

Men kan zich afvragen of we hier nog van een zuiver liberalisme kunnen spreken. De rol van het marktmechanisme, van elementair belang in de klassiek-liberale maatschappijopvatting, werd beperkt door overheidsingrijpen. Over het algemeen zagen industriëlen zelf wel in dat redelijke arbeidsomstandigheden een positieve invloed hadden op de productie, terwijl strenge regelgeving een bedreiging vormde voor de winstgevendheid van hun bedrijven.⁷ Na zich aanvankelijk sterk te hebben gemaakt voor het idee van de coöperatie, breidde hun politieke inzet zich onder druk van de arbeidersbeweging al snel uit tot de wettelijke regeling van arbeidscontracten en de zorg voor werklozen, zieken en arbeidsongeschikten in de vorm van verplichte verzekeringen. Een duidelijk voorbeeld vormt de Ongevallenwet van 1901. Daarbij werd uitgegaan van de veronderstelling dat velen slachtoffer dreigden te worden in de industrieel-kapitalistische maatschappij die zich rond de eeuwwisseling in Nederland ontwikkelde. De vrijheid van de laagste klassen werd niet zozeer beperkt door de overheid; integendeel: hun vrijheid werd eerst goed mogelijk dankzij staatsinterventie. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de wortels van het politieke concept van 'de maakbare samenleving' in het sociaal-liberalisme van rond de eeuwwisseling worden gezocht.⁸

Zowel de arbeiders- als de vrouwenbeweging vroegen aandacht voor groepen in de samenleving die niet pasten in het traditionele beeld van de zelfstandige burger. Om in de behoeften van die groepen te voorzien waren sociale wetgeving en algemeen kiesrecht noodzakelijk. Het beeld van de man als kostwinner verloor zijn vanzelfsprekendheid. En het gezin gold niet langer als autonome gemeenschap waarin betaalde arbeid en zorgtaken onderling werden verdeeld.

Het ideaal van de productieve deugzaamheid werd vervangen door het idee van de hulpbehoevende burger. En het was een dergelijke opvatting die leidde tot een toenemende politieke interventie zoals nagestreefd door een vorm van liberalisme die niet zozeer de deugzaamheid van burgers stimuleerde als wel zijn eigen politiek deugzaam achtte. Daarmee begon een periode van morele zelfgenoegzaamheid. En was Bolkestein nog een roepende in de woestijn, uiteindelijk was het Fortuyn die politici het masker van de deugzaamheid wist af te rukken.

Niet de productieve kwaliteiten van burgers waren het criterium voor toekenning van politieke rechten, maar de zogenaamde universele rechten van de mens ongeacht zijn productieve bijdrage aan de gemeenschap.⁹ Het streven naar algemeen kiesrecht werd al snel een kwestie van principe, terwijl er geen stem mee te winnen viel. Om dit principe niettemin algemeen ingang te doen vinden, waren liberalen bereid toe te geven aan de eis van confessionelen op overheidssubsidie van hun eigen onderwijsinitiatieven. De grondwetsherziening van 1917 onder leiding van Cort van der Linden moet tegen die achtergrond worden gezien.¹⁰

Aan de goede bedoelingen van sociaal-liberalen hoeft niet bij voorbaat te worden getwijfeld. Ook de dreiging van nieuwe revoluties kan een rol hebben gespeeld. Daarnaast was er de angst onder liberalen om voor conservatief te worden uitgemaakt. Door middel van nieuwe wetgeving werd gepoogd zowel de arbeidersbeweging als de confessionelen te pacificeren. Anders dan gehoopt heeft dat de liberale partijen geen stemmen opgeleverd. Maar goddank betekende dit sociaal-liberale compromis niet het einde van de productieve deugzaamheid.¹¹ Zelfs na de revolutie van de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw bleek de overgrote meerderheid van de bevolking in Nederland nog altijd het oude waardepatroon na te streven. Werk, bezit en gezin vormden daarvan de kern. Het huwelijk werd nog altijd gezien als belangrijke voorwaarde voor zowel de opvoeding van kinderen als de inrichting van de privé-sfeer in het algemeen. Arbeid en plichtsbesef waren onmisbaar om vooruit te komen en zich materiële zekerheid te verwerven. Een doelmatige inrichting van werk en leven verleende zin aan het bestaan.

Maar het progressieve liberalisme van rond de eeuwwisseling heeft wel een cultuur in het leven geroepen waarin politieke en sociale rechten door eenieder konden worden opgeëist zonder dat daar een productieve bijdrage aan de gemeenschap tegenover diende te staan. Alternatieven voor het burgerlijke waardepatroon zouden een steeds belangrijker rol gaan spelen. Onderscheid kan daarbij worden gemaakt tussen een maatschappijkritische en een hedonistische levensstijl. Maatschappijkritici richten zich niet langer tegen het verwerpen van individueel inkomen en bezit, maar hechten meer

belang aan de gevolgen van individueel gedrag voor samenleving en milieu (vrijwilligerswerk en activisme worden niet zelden hoger gewaardeerd dan het verrichten van betaalde arbeid). Hedonisten, daarentegen, zijn vooral consumptief ingesteld. Of ze nu van een uitkering leven of een huishouden van tweeverdieners vormen, het streven naar vrijheid en genot staat voorop. Hoe tegengesteld op het eerste gezicht hun levensstijl, beide groepen laten zich inspireren door de kunstenaar zoals die zich in de laat-negentiende eeuw als antipode van de burger ontwikkelde.

Naast alle verschil, hadden kunstenaars één ding gemeen met grote groepen arbeiders: hun alcoholverslaving. Toen nog als kinderen van rijke burgers, gingen onze jonge dichters zich niet zelden te buiten aan drank, opium en vrouwen.¹² (De held van Tachtig, Willem Kloos,¹³ is de negentiende-eeuwse voorloper van zowel de suïcidale kleinkunstenaar Herman Brood als de dichtende drinkbroer Leonard Ilya Pfeiffer; zo is het ook niet onmogelijk dat mensen als Treub¹⁴ als verlicht exemplaar voor Rob Oudkerk hebben gediend). Werd onder arbeiders drankgebruik vaak fel bestreden, via de kunstenaars ontwikkelde zich een mentaliteit van onmatigheid. Het burgerlijke beschavingsoffensief waarin zelfbeheersing een grote rol speelde, werd verafschuwd. Ieder die zich niet bekeerde tot het hedonisme of, erger nog, het bekritiseerde, werd te kijk gezet als braaf, benepen en kleinburgerlijk. In plaats van de traditionele burger ging de kunstenaar als voorbeeld dienen – aanvankelijk alleen voor leden van de burgerklasse zelf, later ook voor de te emanciperen volksmassa. Na lange tijd een toch nog marginaal bestaan te hebben geleid, kreeg deze nieuwe stijl algemene erkenning in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. Zowel economische welvaart als de overname door de staat van verantwoordelijkheden die vroeger tot die van de burgers zelf gerekend werden, stelden grote lagen van de bevolking in staat alternatieve levensstijlen te ontwikkelen.¹⁵

Wat heeft dit voor 'burgers' opgeleverd? Afgezien van het feit dat de negentiende-eeuwse burgerij niet zelden maatschappijkritisch was (zonder daarbij zichzelf tekort te willen doen – iets wat volgens het klassiek-liberale mensbeeld vanzelf sprak), lijkt er inderdaad een verschuiving in waardeoriëntatie te hebben plaatsgevonden. Terwijl in de negentiende eeuw zelfredzaamheid de norm

was, heeft nu iedereen de mond vol van zelfontplooiing. Terwijl vroegere generaties deugdzaamheid nastreefden, is het tegenwoordig welzijn dat de klok slaat. Maar dat betekent niet dat wij minder materialistisch zijn dan de 'burgers' van weleer. Terwijl onze (liberale) voorouders productief wilden zijn, lijken er aan het begin van de eenentwintigste eeuw al te veel mensen te zijn die schaamteloos profiteren van collectieve voorzieningen zonder daarvoor hun politieke rechten te hoeven inleveren. De productieve burger is calculerende burger en consument geworden. De huidige generaties hebben meer rechten dan plichten, claimen meer vrijheden dan zij verantwoordelijkheid wensen te dragen. Wanneer wij iets tekortkomen (zonder uiteraard als hulpbehoevend te willen worden aangemerkt) wordt al direct een oplossing van de overheid verwacht. De staat die een eeuw lang uitging van een hulpbehoevende mens die opgevoed diende te worden tot mondigheid, krijgt nu telkens weer opnieuw de rekening gepresenteerd. Hedendaagse 'burgers' zijn niet alleen mondiger, maar ook moeilijker.¹⁶ Daarbij komt een almaar oplopende staatsschuld. Zowel de overheid als wij zelf, de burger, leven boven onze stand.

VANWAAR HET RECHTS-CONSERVATIEVE VOORUITGANGSOPTIMISME?

Willen we de rol van de overheid in de samenleving terugdringen en mensen meer eigen verantwoordelijkheden geven, dan zullen we terug moeten naar het negentiende-eeuwse ideaal van de productieve deugd gedragen door actieve burgers. In de tijd van Thorbecke, Kappeyne en Van Houten beperkte de overheid zich tot het garanderen van mensenrechten. Voor deze klassiek-liberalen bestonden er geen aangeboren sociale en politieke rechten. Deze rechten konden slechts worden verdiend door het leveren van een productieve bijdrage aan de gemeenschap. Mensen werden geacht zelf verantwoordelijk te zijn voor hun levensonderhoud en voorzieningen als sociale zekerheid, gezondheidszorg en onderwijs. De overheid bood slechts waarborgen voor hen die op geen enkele wijze in staat waren aan algemene basisbehoeften te voldoen.

Toegepast op de huidige situatie betekent dit dat arbeid allereerst gericht dient te zijn op het creëren van eigen voorzieningen in levensonderhoud en toekomstig

ongemak, zoals ziekte, ongeluk en ouderdom. In plaats van consumptie en genot, dienen deugden als matigheid en spaarzaamheid weer in ere te worden hersteld. Arbeid dient niet noodzakelijk betaalde arbeid te zijn. In familieverband leveren ook zorgtaken een productieve bijdrage aan de gemeenschap. Belangrijk is wel dat het gezin ook een financieel zelfstandige en zelfvoorzienende eenheid vormt. Voorkomen dient te worden dat mensen individuele kosten van hun levensonderhoud, verzorging en onderwijs onevenredig ten laste laten komen van een samenleving (inclusief alle bureaucratische regelgeving en uitvoerende overheidsinstanties) waartegenover zij geen verantwoording schuldig denken te zijn.

In welke richting moeten we dan denken? In de geest van het negentiende-eeuwse liberalisme van de productieve deugd zou ik de volgende suggesties willen doen.

Van alle sociale arrangementen dient alleen de Algemene Bijstand (als een vorm van negentiende-eeuwse Armeenzorg) door de overheid te worden beheerd. Hetzelfde geldt voor kosten die gemaakt worden in het kader van de AWBZ. Zoals het plan van minister Zalm – om bijstandstrekkingen voor zover zij daartoe in staat zijn door middel van financiële sancties te dwingen bepaalde huishoudelijke werkzaamheden voor anderen te verrichten – aangeeft, biedt het beheer van beide arrangementen de overheid ook de gelegenheid tot een productieve inzet van onbenut arbeidskapitaal. Overeenkomstig het concept van de productieve deugdzaamheid zijn sociale rechten niet aangeboren, maar dienen ze te worden verdiend. De uitvoering van WW, WAO en AOW kan volledig worden geprivatiseerd en door werkgevers, werknemers en particuliere verzekeraars onderling worden geregeld.

Naast de Algemene Bijstand heeft eenieder recht op zorg in geval van ziekte en ongeluk waarvoor dan ook een verplichte verzekering dient te worden afgesloten en een nominale premie wordt afgedragen. Om overconsumptie van genees- en hulpmiddelen te voorkomen dient een eigen bijdrage te worden betaald. Voor het overige is het aan iedere burger zelf om zich bij te verzekeren al naar gelang vooraf in te schatten risico's. In plaats van een premie op gezond leven, dient de financiële verantwoordelijkheid voor ongezond leven volledig door betrokken individuen en/of gezinnen zelf te worden gedragen. In het uiterste geval betekent dit dat mensen

die zich niet hebben bijverzekerd ook niet voor behandeling in aanmerking komen.

Voor de opvoeding van kinderen zijn ouders in principe zelf verantwoordelijk. Overheidssubsidie op kinderopvang dient te worden afgeschaft. Bovendien kan alleen voor een basisniveau van onderwijs een beroep worden gedaan op de overheid. Alles wat burgers daarboven nog wensen, kan gemakkelijk door particulieren worden opgezet, zoals middenklassegezinnen die zonder de mogelijkheid van belastingaftrek zelf onderwijs voor hun kinderen regelen. Aangezien op te veel scholen de intellectuele en morele middelmaat heerst, en leerlingen onvoldoende worden gemotiveerd (met alle nare gevolgen vaak voor de situatie thuis), sparen ouders niet zelden kosten noch moeite om hun kinderen gepast onderwijs buiten de bestaande overheidsfaciliteiten te laten volgen.¹⁷

Dit streven mag radicaal en utopisch lijken. Aanvankelijk werden Kappayne en Van Houten inderdaad utopisten genoemd. Hun streven alle klassen, van hoog tot laag, in één burgerlijke samenleving te verenigen was inderdaad zijn tijd ver vooruit. Maar door hun verzet tegen een al te grote rol van de staat in deze ontwikkeling kregen zij al snel de naam conservatief te zijn.

Nu, na meer dan een eeuw, lijkt de tijd echter rijp het utopisme van de klassiek-liberalen weer nieuw leven in te blazen. De theorie van de maakbare samenleving, die als uitgangspunt diende voor de ontwikkeling van de verzorgingsstaat, is door de geschiedenis achterhaald. Het concept van de productieve deugdzaamheid vormt een bruikbaar alternatief. Veel meer dan tot nu toe gebruikelijk zal de stimulans voor ieder om in zijn of haar eigen onderhoud te voorzien, gepaard dienen te gaan met structurele bezuinigingen op collectieve voorzieningen. En materiële overwegingen kunnen daarbij niet zonder een beroep op ieders morele overtuiging.¹⁸ In plaats van meer democratie, zoals velen tegenwoordig vanuit het sociaal-liberale ideaal van actief burgerschap bepleiten, zou er eerder gedacht moeten worden om aan politieke rechten voorwaarden te verbinden. Het afdragen van belastingen als criterium voor stemrecht lijkt me in dat geval zo gek nog niet. Misschien is het beter om het zo te zeggen: allen die niet van de overheid afhankelijk zijn voor een uitkering (ook huisvrouwen en ouderen die voor hun eigen voorzieningen hebben gespaard), kunnen aanspraak

maken op politieke rechten.

Hoe merkwaardig het aanvankelijk ook mag hebben geklonken, ik hoop dat duidelijk geworden is dat de negentiende eeuw ons inderdaad de weg vooruit wijst. Maar anders dan de zogenaamde sociaal-liberalen denk ik dat dit wel degelijk een keuze tussen links en rechts, tussen progressief en conservatief impliceert. En die keuze is er een voor het rechts-conservatisme: rechts vanwege het streven om de verzorgingsstaat af te breken en terug te keren tot de laat negentiende-eeuwse waarborgstaat; conservatief door het beroep op het daarbij veronderstelde negentiende-eeuwse liberale ideaal van de productieve deugd.

Drs. H. van de Breevaart is VVD-lid en sympathisant van de Edmund Burke Stichting.

NOTEN

- 1 Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam, 1992); Henk te Velde, *Gemeenschapzin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag, 1992); zie ook Henk te Velde, 'Herenstijl en burgerzin. Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw', in: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen, 1998), pp. 157-185; Jan Bank en Maarten van Buren, *1900: hoogtij van de burgerlijke cultuur* (Den Haag, 2000).
- 2 'Conservatieve veren geven liberalisme eigen kleur', *Liberaal Reveil* 44 (oktober 2003) 5, pp. 183-188.
- 3 Zie voor meer gedetailleerde beschrijvingen: Stuurman, *Wacht op onze daden*, hfst. III-VII; Hans Boschloo, *De productieve maatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk van de armoede, 1800-1875* (Hilversum, 1989) en Rani van der Ploeg en Ruth Zinkstok, *Wij zijn allen werklieden. De opkomst van de moderne arbeidsmoraal in Nederland in de negentiende eeuw* (Baarn, 1986).
- 4 Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland, 1870-1901* (Amsterdam, 1994), pp. 88-90; zie voor enthousiasme onder industriëlen Wim Wennekes, *De aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam, 1993).
- 5 Stuurman, *Wacht op onze daden*, pp. 246-247; over de relatie conservatisme-liberalisme aan het eind van de negentiende eeuw, zie ook Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam, 2001), pp. 185-188.
- 6 Zie voor een meer gedetailleerde beschrijving: Stuurman, *Wacht op onze daden*, hfst. VIII; Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, en: Bert Wartena, H. Goeman Borgesius, vader van de verzorgingsstaat. *Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland* (Amsterdam, 2003).
- 7 Wennekes, *De aartsvaders*, passim.
- 8 Jan Willem Duyvendak en Ido de Haan (red.), *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam, 1997).
- 9 Ido de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1993), p. 5.
- 10 Patrick van Schie, 'Pijnlijke principes. De liberalen en de grondwetsherziening van 1917', in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2000* (Den Haag, 2000), pp. 28-43.
- 11 A. Felling, J. Peters en O. Schreuder, *Burgerlijk en onburgerlijk in Nederland* (Deventer, 1983); zie ook Peter Ester en Loek Halman, *De cultuur van de verzorgingsstaat. Een sociaal onderzoek naar waardenoriëntaties in Nederland* (Tilburg, 1994) en Ronald Inglehart (red.), *Human Values and Social Change. Findings from the Value Surveys* (Leiden, 2003).
- 12 Zie voor enkele treffende voorbeelden Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam, 2002), pp. 175-195.
- 13 Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, pp. 190-193.
- 14 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, pp. 223-224.
- 15 Wessel Krul, 'De burger als kunstenaar. Nederland in de jaren '60', in: Aerts en Te Velde, *De stijl van de burger*, pp. 246-271; zie ook: Frits Bolkestein, *Verzwelgt de massacultuur de liberale democratie?* (Den Haag, 2002).
- 16 Gabriël van den Brink, *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers* (Den Haag, 2002).
- 17 Ali de Regt en Don Weenink, *Investeren in je kinderen. Over de keuze voor particulier onderwijs in Nederland* (Amsterdam, 2003).
- 18 Zie ook recente pleidooien van onze minister van Economische Zaken, Laurens Jan Brinkhorst; Eric Vrijssen, 'Problemen zitten diep', *Elsevier*, 17 april 2004.

Redactie: Mark van de Velde

Markt-meesters

*Portretten van vooraanstaande
liberale economen*

Tien vooraanstaande Nederlandse economen schetsen op toegankelijke wijze de invloed en betekenis van klassieke liberale economen.

In de tien bijdragen over liberale economen die in dit boek zijn opgenomen wordt onderzocht wat toonaangevende denkers over de economie zoals Adam Smith, Friedrich Hayek, John Maynard Keynes en Milton Friedman hebben toegevoegd aan de economische theorie en wat hun inzichten hebben betekend (en nog kunnen betekenen) voor de economische politiek in de praktijk. De portretten zijn op een toegankelijke manier geschreven door vooraanstaande Nederlandse economen.

De auteurs beantwoorden telkens dezelfde vragen in hun beschrijvingen van de kleurrijke groep liberale economen. Wat heeft de econoom bijgedragen aan de economische theorie, wat was zijn invloed in zijn tijd, en wat heeft hij ons nu nog te zeggen? Veel, zo blijkt. Lezing van de portretten van deze klassieke economen levert nog altijd nuttige inzichten op over de rol van de overheid, het muntstelsel, de handel en de antiglobalisten, de inkomensverdeling, en tal van onderwerpen die vandaag en morgen de economische agenda zullen beheersen.

Het boek verschijnt bij het 50-jarig bestaan van de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de VVD.

UITGEVERIJ BOOM, ISBN 90 5352 987 8, paperback, 264 pagina's, € 20,-, ook in de boekhandel

kijk voor meer informatie op: www.uitgeverijboom.nl

